

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

Ἡ συζήτηση πού προηγήθηκε ἴσως θεωρηθεῖ πρωθύστερη, ἀφοῦ ἡ Ποιητική εἶναι ἀρκετά μεταγενέστερη ἀπό τίς τραγωδίες πού χρησιμοποίησε ὡς ὑλικό· κρίθηκε, ὡστόσο, σκόπιμο νά προταχθεῖ, γιατί ὁ νόμος τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου εἶναι τόσο γνωστός στή θεατρολογική ἔρευνα, ὥστε αὐθόρμητα ἔρχεται στόν νοῦ, κάθε φορά πού καταπιάνεται κανεῖς μέ τό πρόβλημα τοῦ χρόνου στήν τραγωδία. Μετά τήν ἐννοιολογική διασάφηση τῶν ὄρων "μῆκος" καί "χρόνος" στήν ἀριστοτελική Ποιητική, μποροῦμε τώρα νά προχωρήσουμε, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, στή διερεύνηση τῶν δεδομένων πού προσφέρουν τά σωζόμενα δράματα καί, παρεμπιπτόντως, μερικά χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα τῶν τριῶν τραγικῶν, γιά νά διαπιστώσουμε τό εὔρος τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης κάθε τραγωδίας χωριστά. Ἀφειρηρία τῆς διερεύνησης αὐτῆς ἀποτελεῖ, φυσικά, ὁ Αἰσχύλος.

ΠΕΡΣΕΣ

Ἡ ἀρχαιότερη ἀπό τίς σωζόμενες τραγωδίες¹ διακρίνεται ἀπό τά ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Αἰσχύλου ὄχι μόνο γιά τήν πραγμάτευση ἐνός σύγχρονου ἱστορικοῦ θέματος² ἀλλά καί γιά τήν ἀπουσία συγκεκριμένης δράσης, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐδῶ δέν παριστάνεται ἡ λήψη κάποιας ἀπόφασης καί τά ἐπακόλουθά της ἀλλά μόνο ἡ ἀνακοίνωση γιά τήν ἔκβαση τῆς περσικῆς ἐκστρατείας στήν Ἑλλάδα καί ἡ θρηνητική ὑποδοχή της³. Ἐνα τέτοιο γεγονός εἶναι φυσικό νά μήν ἀπαιτεῖ χρόνο μεγαλύτερο ἀπό μία ἡμέρα, μολονότι ὁ ποιητής δέ φροντίζει νά ὑπογραμμίσει ρητά τό χρονικό πλαίσιο τῆς τραγωδίας. Αὐτή ἡ ἀοριστία ἔδωσε ἀφορμή στήν παλαιότερη ἔρευνα γιά τή διατύπωση τῆς ἁποψῆς ὅτι ἡ Ἀττῶσα βλέπει τό ἀνησυχητικό ὄνειρό της περίπου παράλληλα μέ τήν ἥττα τοῦ γιοῦ της στή Σαλαμίνα. Ἔτσι, ἀνάμεσα στό ὄνειρο, πού διηγεῖται ἡ βασίλισσα στόν χορό τό ἐπόμενο πρωί, καί τήν ἄφιξη τοῦ Εὐρύτη στήν Περσία μεσολαβεῖ κάποιο χρονικό διάστημα πού ὁπωσδήποτε ὑπερβαίνει τή μία ἡμέρα⁴. Στήν περίπτωση αὐτή θά πρέπει νά δεχτεῖ κανεῖς ὅτι τό ὄνειρο λειτουργεῖ ὅπως στόν Ἀγαμέμνονα τό φωτεινό σῆμα πού ἐκπέμπεται, ἐνῶ τό ἀναμενόμενο πρόσωπο βρίσκεται ἀκόμη στήν ἐχθρική χώρα⁵. Ἡ σημαντικότερη ἀντίρρηση σέ μιὰ τέτοια χρονική ὁργάνωση τῆς δράσης εἶναι ἡ παραβίαση μιᾶς πάγιας τακτικῆς στήν τραγωδία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μετά τό ὄνειρο ἀκολουθεῖ ἡ ἄμεση ἐπαλήθευσή

του⁶. "Ετσι, στίς Χρηφόρες του Αίσχύλου καί στήν 'Ηλέκτρα του Σοφοκλή τό προειδοποιητικό ὄνειρο τῆς Κλυταιμῆστρας ἀφορᾷ τήν ἄφιξη τοῦ 'Ορέστη καί τήν ἐπικείμενη τιμωρία της. Στήν 'Εκάβη τοῦ Εὐριπίδη ἐπίσης ἐπαληθεύεται τό ὄνειρο τῆς ἡρώιδας μέ τή θυσία τῆς Πολυξένης καί τήν ἀνακάλυψη τοῦ πτώματος τοῦ Πολύδωρου. Ἐδῶ μάλιστα εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τό γεγονός ὅτι ὁ γιός τῆς 'Εκάβης ἔχει δολοφονηθεῖ πρίν ἀπό ἀρκετές ἡμέρες (30 κέ.), ἀλλά ἐμφανίζεται στόν ὕπνο τῆς μητέρας του μέ τήν ἔναρξη τοῦ ἔργου. Στήν IT, τέλος, τό ὄνειρο παρερμηνεύεται ἀπό τήν 'Ιφιγένεια, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ ὅτι ὁ 'Ορέστης βρίσκεται στή χώρα τῶν Ταύρων καί ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀδελφοῦ της θά κινδυνέψει ἀπό τήν ἴδια πού, μέ τήν ιδιότητα τῆς ἱέρειας, εἶναι ἐπιφορτισμένη νά προπαρασκευάζει τελετουργικά τά θύματα τῆς ἀνθρωποθυσίας. "Αν, τελικά, ὁ κίνδυνος ἀποσοβεῖται, αὐτό δέν ἔχει καμιά σημασία, γιατί ἡ χρονική σχέση ἀνάμεσα στό ὄνειρο καί τή διάψευσή του παραμένει ἡ ἴδια μέ τίς προηγούμενες περιπτώσεις, ὅπου τό ὄνειρο ἐπαληθεύεται. Μιά ἀπόκλιση ἀπό αὐτόν τόν κανόνα θά ἔπρεπε νά ὑπαγορευτεῖ ἀπό κάποιους εἰδικούς λόγους, πού δέν εἶναι ὅμως εὐκόλο νά διαγνώσουμε. Τό κείμενο ἄλλωστε δέν προσφέρει τό παραμικρό στήριγμα γιά τή διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ὁ ἄγγελος εἶναι κάποιος εἰδικός ἀπεσταλμένος τοῦ Ξέρξη⁷ ἀπό τήν Ἑλλάδα πού φτάνει στήν Περσία μερικές ἡμέρες μετά τήν ἀφήγηση τοῦ ὁνείρου ἀπό τήν "Ατοσσα. Ἡ συνομιλία ἀνάμεσα στόν χορό καί τή βασίλισσα πού καταλαμβάνει μόλις δεκαέξι στίχους (230-245) δέν εἶναι σέ θέση ἀπό τή φύση της νά γεφυρώσει ἓνα τόσο μεγάλο χρονικό χάσμα, λειτουργία πού ἐπιτελοῦν, ὅπως θά δοῦμε, κατὰ κανόνα τά χορικά⁸. Ὁ ἄγγελος εἶναι ἓνας ἀπλός στρατιώτης πού ἔλαβε μέρος στήν περσική ἐκστρατεία καί πού, προικισμένος μέ τήν παντογνωσία καί τήν ἀπανταχοῦ παρουσία τοῦ ἀφηγητῆ-ποιητῆ, περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια τή μεγάλη στρατιωτική συμφορά. Ὅπως ὁ κήρυκας στόν Ἀγαμέμνονα συνταξιδεύει μέ τόν βασιλιά του, ἔτσι καί ἐδῶ ὁ ἄγγελος συνοδεύει, ὥς ἔνα σημεῖο, τόν Ξέρξη κατὰ τήν ἐπιστροφή του⁹. Ἡ βασικὴ διαφορά ἀνάμεσα στά δύο ἔργα ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἡ ἄφιξη τοῦ ἀγγέλου ἐπαληθεύει τό ὄνειρο πού εἶδε ἡ "Ατοσσα τήν προηγούμενη νύχτα, ἐνῶ ἡ ἄφιξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος στό Ἄργος πραγματοποιεῖται, ὅσο ὁ Ἀγαμέμνων βρίσκεται ἀκόμη στήν Τροία. Ἡ ὁμοιοτήτά τους συνίσταται στό γεγονός ὅτι μετά τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀνώνυμου στρατιώτη, πού ὡς πρόδρομος τοῦ βασιλιά προσφέρει τίς ἀπαραίτητες ἀντικειμενικές πληροφορίες καί ἔτσι ἀπαλλάσσει τήν πρωταγωνιστική μορφή ἀπό τόν

έκθετικό της ρόλο, ακολουθεῖ, μέ μεσολάβηση λιγότερων ἢ περισσότερων στίχων, ἡ εἴσοδος τοῦ ἴδιου τοῦ βασιλιᾶ πού δέ βρίσκεται πολύ μακριά.

Ἡ μόνη δυσκολία πού προκύπτει ἀφορᾷ μιᾷ ἀλλαγῇ στόν σκηνικό χώρο, ἂν δεχτοῦμε, ὅπως συμβαίνει συχνά, ὅτι στήν ἀρχή τοῦ ἔργου βλέπουμε τήν αἴθουσα συνεδριάσεων τοῦ "συμβουλίου τοῦ στέμματος" στά Σοῦσα¹⁰, ἐνῶ πρὸς τή μέση τοῦ δράματος βρισκόμαστε μπροστά στόν τάφο τοῦ Δαρείου στήν Περσέπολη. Μιᾷ τέτοια μετακίνηση, ὥστόσο, δέν εἶναι ὑποχρεωτική, γιατί πιστεύω ὅτι ὁλόκληρο τό ἔργο ἐκτυλίσσεται μπροστά στόν τάφο τοῦ Δαρείου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀρχαία ὑπόθεση¹¹. Μολονότι τό θέμα τῶν κινήσεων τῶν προσώπων καί τῆς λειτουργίας τοῦ χοροῦ θά ἐξεταστεῖ διεξοδικά σέ ἐπόμενα κεφάλαια¹², κρίνω σκόπιμο, εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν Περσῶν, νά τεκμηριωθεῖ ἐδῶ ἡ ἄποψη γιά τήν ἐνότητα τοῦ χώρου, πού συντελεῖ στή γοργότερη ἐξέλιξη τῶν γεγονότων τῆς τραγωδίας. Καταρχήν θά πρέπει νά ἐντοπίσουμε ἀναφορές στό κείμενο πού πιθανόν νά συνηγοροῦν γιά μιᾷ μεταβολή τοῦ σκηνικοῦ χώρου. Ἡ Ἄτοσσα, πού συναντήθηκε μέ τόν χορό καί τοῦ ἐκμυστηρεύτηκε τίς ἐντονες ἀνησυχίες της, ἀκουσε ἀπό τόν ἄγγελο σιωπηλή τή θλιβερή εἴδηση τῆς περσικῆς ἥττας καί ἐτοιμάζεται νά φέρει ἀπό τό παλάτι —δηλαδή ἀπό τόν ἐξωσκηνικό χώρο— προσφορές γιά τούς νεκρούς (523-4): ἔπειτα γῆ τε καί φθιτοῖς δωρήματα / ἥ-ξω λαβοῦσα· λίγo πρίν ἐγκαταλείψει τή σκηνή σκέφτεται ὅτι μπορεῖ νά ἐμφανιστεῖ νωρίτερα ὁ γιός της καί παίρνει τά ἐνδεικνυόμενα μέτρα γιά ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο (529-31)¹³:

καί παῖδ', ἐάν περ δεῦρ¹⁴ ἐμοῦ πρόσθεν μόλῃ
παρηγορεῖτε καί προπέμπει' ἐς δόμους,
μή καί τι πρὸς κακοῖσι προσθῆται κακόν.

Τέλος, δέν ὑπάρχει καμιᾷ ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ἄτοσσα, ὅταν ἐπανεμφανίζεται, ἔχει διανύσει πεζή ἀκριβῶς τήν ἴδια ἀπόσταση μέ τήν πρώτη ἐμφάνισή της, καί αὐτό τό συμπεραίνουμε ἀπό τούς στίχους 607-9:

τοιγάρ κέλευθον τήνδ' ἄνευ τ' ὀχημάτων
χλιδῆς τε τῆς πάροιθεν ἐκ δόμων πάλιν
ἔστειλα.

Ἐπομένως δέν ἔχει γίνει καμιᾷ ἀπολύτως μετακίνηση τοῦ χοροῦ ἀπό τήν ἀρχή τοῦ ἔργου ὥς τήν ἐπανεμφάνιση τῆς βασιλίσσας.

Ὡστόσο εἶναι κάπως προβληματικός ὁ καθορισμός τῆς ταυτότητας τοῦ σκηνικοῦ χώρου, γιατί ἡ μόνη σχετική ἐνδειξη στήν ἀρχή τοῦ δράματος εἶναι ἡ συμπλοκή στέγος ἀρχαῖον (141), ἡ ὁποία εἶναι ἀρκετά

άσαφής για μᾶς σήμερα πού διαθέτουμε μόνο τό ἀρχαῖο κείμενο. Προσωπικά πιστεύω, συμφωνώντας μέ τή διεξοδική ἐπιχειρηματολογία τοῦ Canavan¹⁵, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ τάφου τοῦ Δαρείου εἶναι διακριτική στήν ἀρχή τοῦ ἔργου, ἐπεὶ δέ χρειάζεται νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα στό σημεῖο αὐτό. Ἡ προσοχή τοῦ θεατῆ θά στραφεῖ πρὸς τόν τάφο κατὰ τήν τελετουργική ἐπίκληση τοῦ πνεύματος τοῦ Δαρείου, ἐνῶ πρὸς τό τέλος τοῦ ἔργου θά ἀπορροφηθεῖ σέ τέτοιο βαθμό ἀπό τήν ἄθλια ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ ἡττημένου Ξέρξη, ὥστε ὁ χώρος τῆς συνάντησης βασιλῆα καί χοροῦ νά μὴν ἔχει καμιὰ ἀπολύτως σημασία¹⁶. Ὅσοι ὑποστηρίζουν, βέβαια, τήν ὑπαρξη μιᾶς αἰθουσας συνεδριάσεων¹⁷ θά μπορούσαν νά προβάλουν τήν ἀντίρρηση ὅτι "βουλευτήριο" καί τάφος τοῦ Δαρείου συνυπάρχουν σκηνικά, ὅπως συμβαίνει στίς χοηφόρες¹⁸, καί ὅτι ἡ προσοχή τοῦ θεατῆ καθοδηγεῖται πρὸς τόν κάθε χώρο ἀπό τόν ποιητικό λόγο. Ἐπεὶ δὲ ὅμως εἶναι ἀμφίβολο ὅτι ἐπικεῖται μιὰ συνεδρίαση¹⁹ καί ἐπεὶ δὲ οἱ νεότερες ἐρευνες φαίνεται νά καταλήγουν στό συμπέρασμα ὅτι στά πρώιμα ἔργα τοῦ Αἰσχύλου ἀπουσιάζει τό σκηνικό οἰκοδόμημα²⁰, μιὰ τέτοια λύση εἶναι ἐλάχιστα πιθανή. Ἡ ἄλλη δυνατότητα, δηλαδή νά ταυτίζονται "βουλευτήριο" καί τάφος²¹, εἶναι ἐπίσης δύσκολο νά γίνῃ δεκτὴ, γιατί ἡ "Ατοσσα τονίζει ρητά, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἐπιστρέφει στὸν ἴδιο χώρο. Ἡ μόνη λύση, ἐπομένως, πού ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μέ τὰ δεδομένα τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἀποδοχή ἐνὸς ὄχθου (660) πού ταυτίζεται μέ τόν τάφο τοῦ Δαρείου στήν Περσέπολη. Συχνά ἔχει ὑποστηριχτεῖ ὅτι τό ἔργο ἐκτυλίσσεται στά Σοῦσα καί ὅτι ὁ Αἰσχύλος ποιητικῇ ἀδείᾳ μετέφερε τόν τάφο τοῦ Δαρείου στήν περσικὴ πρωτεύουσα²². Ὁ ποιητής, ὡστόσο, μιᾶ ἀόριστα γιὰ κάποιον ἄστν τῶν Περσῶν (15), ἐνῶ ὁ στίχος 761 τόδ' ἄστν Σούσων τ' ἐξεκείνωσεν πέδον²³ δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά ἀναφέρεται στά Σοῦσα. Αὐτὴν τήν ἐρμηνεῖα δέν ἀναιρεῖ ἡ μνεῖα τῶν χρυσεοστόλμων δόμων (159), γιατί εἶναι γνωστό ὅτι ὑπῆρχαν ἀνάκτορα καί στήν Περσέπολη²⁴. Τό γεγονός ὅτι ὁ Αἰσχύλος δέ μνημονεύει ρητά τήν Περσέπολη ἐνῶ συχνά ἀκοῦμε γιὰ τὰ Σοῦσα ἴσως ὀφείλεται στήν πρόθεσή του νά δημιουργήσῃ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ θρηνητικὲς ἀντιδράσεις προέρχονται ἀπὸ τήν πρωτεύουσα τοῦ κράτους, πράγμα πού ἀσφαλῶς εἶναι ἀποτελεσματικότερο.

Ἡ ἀπόρριψη ὁποιασδήποτε μετακίνησης τοῦ χοροῦ ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τό συμπέρασμά μας ὅτι τὰ παριστανόμενα γεγονότα μπορούν νά συμβοῦν σέ μία ἡμέρα. Εἶναι ἡ ἡμέρα κατὰ τήν ὁποία ἀναγγέλλεται ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἐξόντωση τῆς πολυάριθμης περσικῆς στρατιᾶς²⁵, ὁ ἐντυπωσιακὸς κατάλογος τῶν ἀρχηγῶν μετατρέπεται σέ προσκλη-

τήριο πεσόντων, καί ἡ λαμπρή φορεσιά τοῦ βασιλιᾶ ἔχει καταρρακωθεῖ. Αὕτη ἡ δραστική ἀντιπαράθεση τοῦ ἐνδοξου παρελθόντος μέ τό ἀπογοητευτικό παρόν δέ θά μπορούσε νά ἐκφραστεῖ καλύτερα παρά μόνο μέ τή συγκέντρωση ὅλων τῶν γεγονότων (ἀνησυχητικά προαισθήματα / εἴδηση τῆς ἥττας / ἀφίξη τοῦ Ξερξη) σέ μία ἡμέρα.

ΕΠΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΣ

Στό δράμα αὐτό ὁ ποιητής ἀποφεύγει ἐπίσης νά καθορίσει ρητά τό χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης. Ὡστόσο ἡ χρονική ἀοριστία δέν ὀδηγεῖ ἐδῶ σέ παρανοήσεις, ὅπως συμβαίνει μέ τούς Πέρσες²⁶. Πρόκειται γιά τήν ἀποφασιστική ἡμέρα τῆς γενικῆς ἐπίθεσης πού ἐξαπολύουν οἱ Ἀργεῖοι μέ ἐπικεφαλῆς τούς ἐφτά λοχαγούς, στούς ὁποίους συγκαταλέγεται καί ὁ Πολυνείκης. Μέ τόν θάνατο τῶν δύο ἀδελφῶν ἡ πολιορκία χάνει τόν ἀντικειμενικό της στόχο, πού ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Πολυνείκη στόν θρόνο τῆς Θήβας, ἐνῶ παράλληλα οἱ ἔξι ὑπερασπιστές τῆς πόλης ἀποκροῦν μέ ἐπιτυχία τό ἀντίπαλο στράτευμα, ὅπως εἶχε προβλέψει ὁ Ἑτεοκλῆς στά ἐφτά ζευγάρια λόγων. Αὐτά τά γεγονότα μπορούν νά διαδραματιστοῦν ἄνετα μέσα σέ μία ἡμέρα, ὅπως οἱ μάχες στήν Ἰλιάδα μέ μονοήμερη διάρκεια.

ΙΚΕΤΙΔΕΣ

Μέ τό ἔργο αὐτό τίθεται γιά πρώτη φορά τό πρόβλημα ἂν ἡ δράση ἐπεκτείνεται καί στήν ἐπόμενη ἡμέρα. Ἀφορμή γιά μιᾶ τέτοια σκέψη ἔδωσε ἡ ἀναφορά τοῦ Δαναοῦ στή δύση τοῦ ἡλίου (764-72) :

οὗτοι ταχεῖα ναυτικοῦ στρατοῦ στολή
οὐδ' ὄρμος, οὔ δεῦ πεισμάτων σωτήρια
ἐς γῆν ἐνεγκεῖν, οὐδ' ἐν ἀγκυρουχίαις
θαρσοῦσι ναῶν ποιμένες παραυτίκα,
ἄλλωστε καί μολόντες ἀλύμενον χθόνα
ἐς νύκτ' ἀποστεύχοντος ἡλίου· φιλεῖ
ὠδῶνα τίκτειν νύξ κυβερνήτη σοφῷ
οὕτω γένοιτ' ἄν οὐδ' ἄν ἔκβασις στρατοῦ
καλή πρὶν ὄρμῃ ναῦν θρασυνθῆναι.

Ὅτι ὁ χρονικός προσδιορισμός τοῦ Δαναοῦ δέν παραπέμπει στήν ἐπόμενη ἡμέρα, ἀλλά ἀποσκοπεῖ νά ἐνθαρρύνει²⁷ τίς ἐντρομες Δαναΐδες συνάγεται ἀπό τίς ἀκόλουθες δύο ἐνδείξεις: (α) Οἱ στίχοι 719-20 πρῆπουσι δ' ἄνδρες νάιοι μελαγχίμοις / γυίοισι λευκῶν ἐκ πεπλωμάτων ἰδεῖν (πρβ. εὐ-

σημον 714· εὐπρεπτος 722) ἔχουν νόημα, μόνο ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὑπάρχει ἀ-
κόμη ἀρκετό φῶς, ὥστε νά διακρίνονται ὀρισμένα πράγματα ἀπό κάποια
ἀπόσταση. Δέν εἶναι, ἐπομένως, καθόλου βέβαιο ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι δέ
διαθέτουν τό χρονικό περιθώριο γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀπόβασης.
(β) Ὁ Δαναός θεωρεῖ ἀπαραίτητη τή βοήθεια ἀπό τό Ἄργος, γιατί
προφανῶς πιστεύει ὅτι ὑφίσταται ἄμεσος κίνδυνος ἀπόβασης. Πραγμα-
τικά ὁ φόβος τῶν Δαναίδων δέ φαίνεται νά εἶναι πλασματικός (734-5)²⁸:

πάτερ, φοβοῦμαι, νῆες ὡς ὠκύπτεροι

ἦκουσι, μῆκος δ' οὐδέν ἐν μέσῳ χρόνου.

Στό ἐρώτημα γιατί ἀποχωρεῖ ὁ Δαναός καί δέν παίρνει μαζί του τίς
ἀπειλούμενες θυγατέρες του, ἀφοῦ τούς ἔχει παρασχεθεῖ ἄσυλο στήν
πόλη, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή: Ἡ σύμβαση ἐπιβάλλει τή συνάντηση τῶν
ἱκετίδων μέ τόν κήρυκα τῶν Αἰγυπτίων καί τή συνακόλουθη σωτηρία
τους ἀπό τόν Πελασγό²⁹. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ παραμονή τους στή σκηνή ἐ-
ξασφαλίζει τή συνέχιση τοῦ ἔργου. Ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει πάντως ἐ-
δῶ εἶναι ὅτι μιᾶ μετὰθεση τῆς δράσης στήν ἐπόμενη ἡμέρα εἶναι ἀδι-
ανόητη³⁰.

ΧΟΗΦΟΡΕΣ

Ἡ περίπτωση τῶν Ἰκετίδων μπορεῖ νά συμβάλει, πιστεύω, στήν ἐ-
πίλυση ἐνός ἄλλου προβλήματος πού προκύπτει στό δεύτερο δράμα τῆς
Ὁρέστειας καί πού θά ἤθελα νά τό συζητήσω, παραβαίνοντας τήν αὐστη-
ρή σειρά, στό σημεῖο αὐτό. Ὄταν ὁ Ὁρέστης, ἔτοιμος νά ἐκτελέσει
τό ἐκδικητικό του σχέδιο, χτυπᾷ τή θύρα τοῦ παλατιοῦ, τοῦ ἀπαντᾷ
κάποιος δοῦλος, πρὸς τόν ὁποῖο ὁ ἥρωας ἀπευθύνει τά ἐξῆς λόγια
(660-2):

τάχυνε δ', ὡς καί νυκτός ἄρμ' ἐπείγεται

σκοτεινόν, ὦρα δ' ἐμπόρους μεθιέναι

ἄγκυραν ἐν δόμοισι πανδόκοις ξένων.

Μετά τή μητροκτονία ὁ Ὁρέστης δίνει ἐντολή νά ἀπλώσουν τό μοιραῖο
δίχτυ πού παγίδεψε τόν πατέρα του στό λουτρό, γιά νά τό δεῖ ὁ πάντ'
ἐποπτεύων τάδε / Ἥλιος (985-6). Τό ἐρώτημα πού τίθεται ἐδῶ εἶναι ἂν ὁ
ἥρωας ἐπικαλεῖται τόν ἥλιο τελετουργικά, ὅπως θά ἐπικαλοῦνταν καί
ἕναν ὁποιονδήποτε ἄλλον θεό (πρβ. Τραχίνιες 399 ἔστω μέγας Ζεὺς), ἢ πρό-
κειται γιά ἀναφορά σέ κάποια χρονική στιγμή³¹. Μερικοὶ φιλόλογοι ὑ-
ποστήριξαν ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀντιφάσκει σέ σχέση μέ τούς στίχους 660-2,
χωρίς αὐτό νά ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τό ἔργο³², ἐνῶ ἄλλοι ὑπέ-
θεσαν ὅτι ἡ σκηνή μέ τό δίχτυ πρέπει νά τοποθετηθεῖ τήν ἐπόμενη ἡ-

μέρα³³. Προσωπικά πιστεύω ότι η επίκληση έχει συγκεκριμένο σκηνικό αντίκρισμα, γιατί τό ἄπλωμα τοῦ διχτυοῦ κάνει ἀπαραίτητη τήν παρουσία τοῦ ἡλίου καί ὄχι ἀπλῶς τήν ἀφηρημένη ιδιότητα τῆς παντογνωσίας του, ὅπως στόν Αἴαντα (45-9), ὅπου ἡ ἀνάθεση τῆς ἀναγγελίας τοῦ θανάτου τοῦ ἥρωα εἶναι ἀδιανόητη χωρίς τήν παρουσία τοῦ ἡλίου. Μετά ἀπό αὐτή τή διευκρίνιση τό πρόβλημα περιορίζεται στή διάζευξη: πρόκειται γιά τήν ἴδια ἢ τήν ἐπόμενη ἡμέρα; "Ἄς δοῦμε τά πράγματα ἀπό πιό κοντά.

(α) Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ὁρέστη μετά τή μητροκτονία (973 κέ.) δέν μπορεῖ νά καθυστερήσει ὥς τήν ἐπόμενη ἡμέρα, γιατί ὁ χορός, στό στάσιμο πού μεσολαβεῖ, χαίρεται ἤδη γιά τήν ἀπελευθέρωση τοῦ παλατιοῦ ἀπό τοὺς σφετεριστές (961 κέ.) καί προφανῶς προσδοκᾷ τήν ἔξοδο τοῦ ἥρωα. Ἡ δράση ἐξελίσσεται, ἐπομένως, χωρίς κενά μετά τή συνάντηση τοῦ Ὁρέστη καί τῆς Κλυταιμῆστρας.

(β) Ἡ τροφός πρέπει νά καλέσει τόν Αἴγισθο ὅπως τάχιστα (735)· αὐτό σημαίνει ὅτι ἐπικεῖται ἡ ἐμφάνισή του λίγη ὥρα μετά τήν εἴσοδο τοῦ Ὁρέστη στό παλάτι.

(γ) Ὁ Αἴγισθος, πραγματικά, ἔρχεται ὑπάγγελος (838). Αὐτό σημαίνει ὅτι ἐπιστρέφει στό παλάτι κατὰ παραγγελία, ὄχι γιατί εἶναι ἡ συνηθισμένη ὥρα τῆς ἐπιστροφῆς του. Ἀφοῦ πουθενά στό ἔργο δέν ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλιάς λείπει ταξίδι, πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι βρίσκεται κάπου στήν πόλη καί ὅτι θά ἐπέστρεφε, τό ἀργότερο, τή νύχτα.

(δ) Οἱ στίχοι 879 κέ. ἰού ἰού./κωφοῦς αὐτῷ καί καθεύδουσιν μάτην/ἄκραντα βάζω δέν ὑποδηλώνουν ὅτι εἶναι βράδυ καί ὅτι ἡ Κλυταιμῆστρα κοιμᾶται³⁴, γιατί καθεύδω ἐδῶ σημαίνει "ἀδρανῶ, δέν ἀντιλαμβάνομαι τί συμβαίνει γύρω μου"³⁵. Ὅτι ἡ βασίλισσα δέν εἶναι δυνατό νά κοιμᾶται συνάγεται καί ἀπό τοὺς στίχους 716-8:

ἡμεῖς δέ ταῦτα τοῖς κρατοῦσι δωματίων
κοινώσομέν τε κού σπανίζοντες φύλων
βουλευσόμεσθα τῆσδε συμφορᾶς πέρι.

Αὐτή ἡ προγραμματική δήλωση θά ἦταν περιττή, ἂν ἡ Κλυταιμῆστρα δέν περίμενε τή σύντομη ἐπιστροφή τοῦ Αἴγισθου.

(ε) Ὁ Ὁρέστης, θέλοντας προφανῶς νά ἐλέγξει τίς ἀντιδράσεις τῆς μητέρας του, παρατηρεῖ (700-6):

ἐγώ μέν οὖν ξένοισιν ὦδ' εὐδαίμοσιν
κεδνῶν ἕκατι πραγμάτων ἄν ἤθελον
γνωτός γενέσθαι καί ξενωθῆναι· τί γάρ

ξένου ξένοισίν ἐστιν εὐμενέστερον;
πρὸς δυσσεβείας <δ'> ἦν ἐμοῦ τόδ' ἐν φρεσίν,
τοιόνδε πρᾶγμα μή καρανῶσαι φίλοις
καταινέσαντα καὶ κατεξενωμένον.

Τά λόγια αὐτά ἐκφράζουν ἔμμεσα τὴν πρόθεση νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλοῦ κα-
τάλυμα. Γι' αὐτό ἡ βασίλισσα ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ θλιβερές εἰδήσεις δέν
πρόκειται νὰ ἐπηρεάσουν κατὰ κανένα τρόπο τὴ φιλόξενη διάθεσή της
(707 κέ.). Ἡ σκηνὴ θυμίζει τὴ στιχομυθία ἀνάμεσα στὸν Ἡρακλῆ καὶ
στὸν Ἄδμητο ("Ἀλκηστή 536-40):

Ηρ. φεῦ.

εἴθ' ἠϋρομέν σ', Ἄδμητε, μή λυπούμενον.

Αδ. ὥς δὴ τί δράσων τόνδ' ὑπορράπτεις λόγον;

Ηρ. ξένων πρὸς ἄλλων ἐστὶν πορεύσομαι.

Αδ. οὐκ ἔστιν, ὦναξ' μή τοσόνδ' ἔλθοι κακόν.

Ηρ. λυπούμενοις ὀχληρός, εἰ μόλοι, ξένος.

Ἄν δεχτοῦμε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ φανταστοῦμε ὅτι
ἡ ἀναζήτησις ἐνὸς νέου καταλύματος θὰ γινόταν μέσα στὴ νύχτα.

Ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀνάλυση συνάγονται τὰ ἑξῆς: (1) Ἡ δράση ἐ-
ξελίσσεται μέσα σέ μία ἡμέρα, τὴν ἡμέρα τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ καὶ τῆς
ἐκδίκησης τοῦ Ὀρέστη. (2) Ἡ παραπομπὴ στό πλησίον τῆς νύχτας
(660-2) ἔχει περιορισμένη λειτουργία: ἀποσκοπεῖ στό νὰ προσφέρει
μιὰ εὐλογη δικαιολογία γιὰ τὴν πρόσβαση στό παλάτι. Ὡστόσο ἀπὸ τὴ
στιγμὴ πού ὁ Ὀρέστης συναντᾷ τὴν Κλυταιμῆστρα, ὅλα τὰ στοιχεῖα
δείχνουν ὅτι δέν ἔχει ἀκόμη νυχτώσει ἤ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσω διαφο-
ρετικά, ὅτι ἡ δράση ἐξελίσσεται τόσο ραγδαῖα, ὥστε ὁ ἥρωας διαθέ-
τει ἀκόμη τὴ δυνατότητα νὰ ἀπευθυνθεῖ πρὸς τὸν ἥλιο. Αὐτὸ σημαίνει,
σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅτι ὁ ποιητὴς δέν εἶναι ἀντιφατικὸς ἢ ἀσυνε-
πὴς στὰ δεδομένα τοῦ ἔργου του³⁶, ὅπως δέν εἶναι ἀντιφατικὸς οὔτε
στὶς Ἰκέτιδες.

ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ

Ἐνα ἀπὸ τὰ προβληματικότερα δράματα τοῦ Αἰσχύλου ὡς πρὸς τὴ
διάρκεια τῆς δράσης εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων. Ἡ συζήτησις πρέπει νὰ ξεκινᾷ
ἀπὸ πολὺ παλιά, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ σχετικὸ Σχόλιο: τινὲς μέμφονται τῷ
ποιητῇ ὅτι αὐθημερόν ἐκ Τροίας ποιεῖ τοὺς Ἕλληνας ἥκοντας³⁷. Οἱ κυριότερες
ἀπόψεις τῶν νεότερων μελετητῶν μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν σχηματικὰ στὶς
ἀκόλουθες κατηγορίες³⁸: (α) Ἡ ἐξαιρετικὴ τολμηρότητα τοῦ Αἰσχύλου σέ
συνδυασμὸ μὲ τὴν ποιητικὴ ἐλευθερίαν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ σύμ-

πτυξη γεγονότων πού δέ συνανήκουν χρονικά στο πλαίσιο της ίδιας ημέρας³⁹. Αυτό πετυχαίνεται κυρίως με τους στίχους της έπωδοῦ (475 κέ.), όπου γίνεται λόγος για τή φρυκτωρία πού έφτασε πριν από λίγο⁴⁰. Ένας μελετητής μάλιστα προχώρησε ακόμη περισσότερο και υποστήριξε ότι η ένότητα του χρόνου επιβάλλεται από τις θεολογικές πεποιθήσεις του Αίσχύλου: ο ποιητής επιθυμεί να παραστήσει με αυτόν τον τρόπο την ταχεία διαδοχή ένοχής και τιμωρίας⁴¹. (β) Τήν ένότητα του χρόνου υποστήριξε και ο Verrall⁴² αλλά με καθαρά όρθολογική επιχειρηματολογία. Τό φωτεινό σήμα δέν προέρχεται από την Τροία αλλά από τον Αΐγιοθο, ο όποιος είδοποιεί έτσι την Κλυταιμήστρα για την άφιξη του συζύγου της στην Έλλάδα. (γ) Μιά τρίτη ομάδα μελετητών⁴³, τέλος, υποστηρίζει ότι τό διάστημα πού μεσολαβεί ανάμεσα στην άφιξη του φωτεινού σήματος και την εμφάνιση του Άγαμέμνονα είναι μεγαλύτερο από μία ημέρα και "καλύπτεται" από τό πρώτο στάσιμο. Έξειδίκευση αυτής της θέσης άποτελεί η άποψη ότι η πάροδος μεγάλου χρονικού διαστήματος αντιπροσωπεύεται από μετάσταση του χοροῦ⁴⁴.

Στό σημείο αυτό επιβάλλεται μία συνοπτική συζήτηση των παραπάνω θέσεων, για να προβληθεί σαφέστερα η λύση που προτείνεται εδώ.

(α) Αναμφισβήτητα ο ποιητής έχει την έλευθερία να διαμορφώνει τό υλικό του με τον τρόπο πού έξυπηρετεί καλύτερα τις προθέσεις του. Ο Αίσχύλος όμως δηλώνει με σαφήνεια ότι τοποθετεί σε διαφορετική ημέρα την πτώση της Τροίας και τον νόστο του βασιλιά. Συγκεντρώνω τό σχετικό υλικό:

- (1) Κλ. εύάγγελος μέν, ὥσπερ ἡ παροιμία,
ἕως γένουτο μητρόσ εύφρόνης πάρα. (264-5)
- (2) Χο. ποίου χρόνου δέ και πεπόρθηται πόλις;
Κλ. της νῦν τεκούσης φῶς τόδ' εύφρόνης λέγω. (278-9)
- (3) Κλ. Τρόϊαν Άχαιοῦ τηδ' ἔχουσ' έν ημέρα. (320)
- (4) Κλ. έν <δ'> αἰχμαλώτοις Τρωικοῦς οἰκήμασιν
ναῖουσιν ἤδη, τῶν υπαιθρίων πάγων
δρόσων τ' άπαλλαχθέντες, ὡς δ' εύδαίμονες
άφύλακτον εὐδήσουσι πᾶσαν εύφρόνην. (334-7)
- (5) Χο. ὦ Ζεῦ βασιλεῦ και Νῦξ φιλία (355)

Άπό τά παραπάνω χωρία συνάγεται χωρίς καμιά άμφιβολία ότι οι Έλληνες μόλις έχουν καταλάβει την Τροία. Ιδιαίτερα τό χωρίο (4) με τον μέλλοντα εὐδήσουσι δείχνει ότι η Κλυταιμήστρα έχει στο νοῦ της τουλάχιστον την επόμενη νύχτα⁴⁵. Η άφιξη του Άγαμέμνονα στο Άρ-

γος προϋποθέτει, ἐπομένως, τήν πάροδο κάποιου χρονικοῦ διαστήματος, ἀκόμη καί ἂν ἡ βασίλισσα κάνει λάθος στόν ὑπολογισμό της γιά περαιτέρω παραμονή τῶν Ἑλλήνων στήν ἐχθρική χώρα. Ἄν, τώρα, λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Πάρης μέ εὐνοϊκές συνθήκες χρειάστηκε δύο ἡμέρες γιά νά ὀδηγήσει τήν Ἑλένη στήν Τροία⁴⁶, τότε ὁ Ἀγαμέμνων, πού γλίτωσε ἀπό θαλασσοταραχή, θά πρέπει νά ταξίδεψε περίπου μία ἐβδομάδα. Ἐκεῖνο πάντως πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ δέν εἶναι τόσο ὁ ἀκριβής καθορισμός τοῦ χρόνου πού ἀπαιτήθηκε γιά τόν νόστο ὅσο τό γεγονός ὅτι ἡ Κασσάνδρα ἀναφέρεται προφανῶς σέ διαφορετική ἡμέρα ἀπό ἐκείνη τῆς ἀρχῆς τοῦ δράματος, ὅταν λέει στόν χορό:

1299 οὐκ ἔστ' ἄλυσις, οὔ, ξένοι, χρόνον πλέω.

1301 ἦκει τόδ' ἡμαρ. σμικρά κερδανῶ φυγῇ.

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά κάποια ἡμέρα ὕστερα ἀπό τό πρωινό πού ἀκολούθησε τήν ἐπικίνδυνη θαλασσοταραχή πού περιγράφει ὁ κήρυκας (658-9):

ἐπεὶ δ' ἀνῆλθε λαμπρόν ἡλίου φάος,
ὀρῶμεν ἀνθοῦν πέλαγος Αἰγαῖον νεκροῖς⁴⁷.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν παραπομπή τῶν στίχων 475 κἔ. (πυρός δ' ὑπ' εὐαγγέλου / πόλιν διήκει θοά / βάσις) στή φρυκτωρία πού ἔφτασε τά χαράματα πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐρμηνεία δέν εἶναι ὑποχρεωτική καί ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ εἰδηση δέν εἶχε διαδοθεῖ προηγουμένως στήν πόλη, γιατί ὁ χορός, ὅταν ἐμφανίζεται στή σκηνή, ἀγνοεῖ τήν αἰτία τῶν θυσιῶν. Ἡ εἰδηση γιά τήν πτώση τῆς Τροίας πού μεταδόθηκε μέ τό φωτεινό σῆμα βρίσκεται προφανῶς στό στόμα ὅλων τῶν πολιτῶν καί ἔχει γίνει ἀντικείμενο συζητήσεων· αὐτό ὅμως δέ σημαίνει ὑποχρεωτικά ὅτι ἔχει περάσει μόλις λίγη ὥρα ἀπό τήν ἀφιξη τῆς φρυκτωρίας, ἀλλά μπορεῖ νά ἀναφέρεται στό διάστημα πού μεσολαβεῖ ὥς τήν ἀφιξη τοῦ κήρυκα. Ἐτσι, ὅταν ὁ χορός στήν Ἑλένη (222-3 Kannicht) λέει, ἀφοῦ ἔχουν περάσει δεκαεφτά χρόνια ἀπό τήν ἀπαγωγή τῆς ἡρώιδας: διὰ δέ πόλιος ἔρχεται / βάσις, δέν ἐννοεῖ, φυσικά, παρά τή χρήση τοῦ ἐνεστώτα, ὅτι ἡ κακή φήμη τῆς Ἑλένης εἶναι πρόσφατη, ἀλλά ὅτι ἡ γνώμη πού σχηματίστηκε γιά τήν ἀπρεπη συμπεριφορὰ της ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει, ἀφοῦ δέν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀκόμη ἡ ἀλήθεια.

Ἐκεῖνο πού ἔχει ἀποφασιστική, κατὰ τή γνώμη μου, σημασία καί δέν ἔχει ἐρμηνευτεῖ ἱκανοποιητικά εἶναι ἡ ἀντίφαση πού εἰσάγεται μέ τήν ἐπωδό. Ὁ χορός ἀρχικά δέχεται τά πιστά τεκμήρια (352) τῆς Κλυταιμῆστρας καί χαιρετίζει εὐφρόσυνα τήν πτώση τῆς Τροίας· στή συνέχεια ὅμως ἀμφιβάλλει γιά τήν ἀξιοπιστία τῶν λόγων τῆς βασίλισσας.

Ἡ ψυχολογική ἐρμηνεία πού συνήθως προτείνεται γιά τούς στίχους 475 κέ., ὅτι δηλαδή οἱ γέροντες τοῦ χοροῦ πού περίμεναν τόσα χρόνια εἶναι φυσικό νά κατέχονται ἀπό κάποια δυσπιστία πού μετριάζει τή χαρά τους, δέ μοῦ φαίνεται καθόλου πιθανή, γιατί ὁ ποιητής δέ φρόντισε νά εἰδοποιήσει στό ἔργο του τόν θεατή γι' αὐτή τήν ἐναγώνια ἀναμονή, ὅπως τό κάνει π.χ. στούς Πέρσες. Γιά τόν λόγο αὐτό πιστεύω ὅτι ἡ ἀντίφαση ἀποτελεῖ ὑπαινιγμό στήν πάροδο τοῦ χρόνου πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στήν ἄφιξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος καί τήν ἐπαλήθευσή του⁴⁸. Πραγματικά, ἡ δυσπιστία τοῦ χοροῦ μπορεῖ πολύ καλά νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός ὅτι ἡ εἰδηση τῆς Κλυταιμῆστρας μετὰ τήν πάροδο ὁρισμένων ἡμερῶν δέν ἔχει ἀκόμη ἐπιβεβαιωθεῖ.

"Ἄν στίς σκέψεις αὐτές προσθέσουμε καί τήν παρατήρηση ὅτι ἡ ῥήση τοῦ κήρυκα (503 κέ.) παρουσιάζει τά χαρακτηριστικά ἐνός "δεύτερου προλόγου"⁴⁹, τότε μπορούμε βάσιμα νά ὑποστηρίξουμε, ὑπερβάλλοντας σκόπιμα, ὅτι μέ τήν ἄφιξη τοῦ κήρυκα ἀρχίζει ἕνα καινούριο δράμα μέ τόν δικό του χρόνο.

(β) Ἡ λύση τοῦ Verrall δέ χρειάζεται νά συζητηθεῖ διεξοδικά, γιατί δέ βρίσκει κανένα στήριγμα στό κείμενο. Ἀλλωστε οἱ στίχοι 899-90 φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται στήν προσυμφωνημένη ἀνάμεσα στόν Ἀγαμέμνονα καί τήν Κλυταιμῆστρα φρυκτωρία⁵⁰.

(γ) Ἔτσι, ἡ μόνη λύση πού συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες εἶναι ἡ τρίτη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ δράση τοῦ Ἀγαμέμνονα διαρκεῖ περισσότερες ἀπό μία ἡμέρες. Ἐδῶ θά ἦταν, ἀσφαλῶς, εὐπρόσδεκτη μιά μετάσταση τοῦ χοροῦ, ἀλλά δέν ὑπάρχει καμιά ἐνδειξη στό κείμενο πού νά εὐνοεῖ τήν ἀποχώρηση τοῦ χοροῦ. Σέ παρόμοιες περιπτώσεις ὁ χορός ἀναλαμβάνει μιά συγκεκριμένη ἀποστολή στόν ἐξωσκηνικό χῶρο (π.χ. καταδίωξη τοῦ Ὀρέστη στίς Εὐμενίδες, ἀναζήτηση τοῦ Αἴαντα στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ). Πιστεύω, λοιπόν, ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία κάποιου ἀποχρῶντος λόγου γιά μετάσταση ὑποχρέωσε τόν ποιητή νά καταφύγει στή χρήση τῆς σημαίνουσας ἀντίφασης.

Δέν ὑπάρχει, νομίζω, καμιά ἀμφιβολία, ὕστερα ἀπό τή διεξοδική συζήτηση πού προηγήθηκε, ὅτι τά δύο μέρη τοῦ δράματος ἐκτυλίσσονται σέ ξεχωριστές ἡμέρες, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι διασπᾶται ἡ ἐνότητα τοῦ ἔργου. Εἶναι φυσικό ὁ ποιητής μετὰ τήν ἀναγγελία τῆς πτώσης τῆς Τροίας νά περάσει ἀμέσως στήν ἐπόμενη καί ἀναμενόμενη σημαντική φάση, τόν νόστο τοῦ Ἀγαμέμνονα. Ὅπως δέν ἐνοχλεῖ κανέναν τό γεγονός ὅτι στήν ἀρχή τοῦ Ἀμλετ ὁ ἥρωας εἶναι νεαρός σπουδαστής καί στό τέλος ἔχει γίνει τριάντα χρονῶν⁵¹, ἔτσι δέν πρέπει

νά μᾶς προβληματίζει ιδιαίτερα ἡ πάροδος λίγων ἡμερῶν ἀνάμεσα στό πρῶτο καί δεύτερο μέρος τοῦ Ἀγαμέμνονα, τό ὁποῖο ἂν ἐξεταστεῖ καθεαυτό, διατηρεῖ τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου, ἐνῶ τό πρῶτο μέρος ὄχι μόνο ἀποτελεῖ εἰσαγωγή στό συγκεκριμένο δράμα ἀλλά καί πρελούδιο ὁλόκληρης τῆς τριλογίας.

ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ

Ὅλοι οἱ μελετητές συμφωνοῦν ὅτι ἀνάμεσα στό πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου, πού τοποθετεῖται στούς Δελφούς, καί τό δεύτερο, πού διαδραματίζεται στήν Ἀθήνα, παρέρχεται χρονικό διάστημα μεγαλύτερο ἀπό μία ἡμέρα⁵². Ἡ ἀλλαγὴ στόν χώρο, πού συνοδεύεται καί ἀπό ἀντίστοιχη πάροδο σημαντικοῦ χρόνου, σημειώνεται ρητά μ' ἓνα ἐμφανές δραματικό μέσο: τῇ μετάσταση τοῦ χοροῦ ἀνάμεσα στούς στίχους 234 καί 235. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιά τή μόνη μετάσταση χοροῦ ὅπου παρατηρεῖται μεσολάβηση ἀρκετῶν ἐβδομάδων ὥς τήν ἐπανεμφάνιση τοῦ ἥρωα. Σέ παρόμοιες περιπτώσεις στούς ἄλλους τραγικούς, ἂν ἐξαιρέσουμε τόν Αἴαντα ὅπου δηλώνεται κάποια ἀλλαγὴ χώρου, δέν συναντοῦμε οὔτε μεταβολή τόπου οὔτε πάροδο χρόνου (Ἄλκηστη, Ἑλένη, Ρῆσος)⁵³. Σέ ἀντίθεση μέ τὰ ἄλλα δράματα πού χρησιμοποιοῦν τό μέσο τῆς μετάστασης, ἀλλά κατὰ τήν ἀπουσία τοῦ χοροῦ εἰσάγουν στήν ἄδεια σκηνή πρόσωπα (Αἴας, θεράπων / Ἡρακλῆς, Μενέλαος, Πάρης / Ἀθηναῖα), στίς Εὐμενίδες ἡ σκηνή μένει γιά λίγο ἐντελῶς ἄδεια καί ἡ δράση διακόπτεται, μέ ἀποτέλεσμα ὁ θεατῆς νά μπορεῖ ἄνετα νά φανταστεῖ τήν πάροδο τοῦ ἀπαραίτητου χρόνου. Ὁ χρόνος τοῦ Ὀρέστη ἀναλώνεται σέ περιπλανήσεις, οἱ ὁποῖες τελικά καταλήγουν στήν Ἀθήνα⁵⁴, ὅπου ὁ ἥρωας θά δικαστεῖ καί θά ἀθωωθεῖ. Τίς περιπλανήσεις αὐτές ὑπαινίσσονται ἀρκετά πρόσωπα τοῦ ἔργου:

(α) Ἀπόλλων ἐλῶσι γάρ σε καί δι' ἡπείρου μακρᾶς
βιβῶντ' ἄν' ἀεί τήν πλανοστιβῆ χθόνα
ὑπέρ τε πόντον καί περιρρύτους πόλεις. (75-7)

(β) Ὀρέστης ὁμοῖα χέρσον καί θάλασσαν ἐκπερῶν. (240)
πολὺς δέ μοι γένοιτ' ἄν' ἐξ ἀρχῆς λόγος,
ὅσοις προσῆλθον ἀβλαβεῖ ξυνουσίᾳ. (284-5)

(γ) Ἐρινύες χθονός γάρ πᾶς πεκούμανται τόπος,
ὑπέρ τε πόντον ἀπτέροις ποτήμασιν
ἦλθον διώκουσ' οὐδέν ὑστέρα νεώς. (249-51)

Ἀπό τόν στίχο 235 κέ. ὁ χρόνος προχωρεῖ χωρίς ἄλματα ἡ δίκη τοῦ

Ὁρέστη εἶναι μία διαδικασία πού δέν ἀπαιτεῖ χρόνο μεγαλύτερο ἀπό μία ἡμέρα.

ΠΡΟΜΗΘΕΑΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ⁵⁵

Ἡ διάρκεια τοῦ δράματος ἐξαρτᾶται ἀπό τόν καθορισμό τοῦ χρόνου ἐμφάνισης τῶν διαφόρων προσώπων πού ἐπισκέπτονται τόν Προμηθεά. Ἡ ἄφιξη τῶν Ὠκεανίδων καί τοῦ Ὠκεανοῦ μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ ἀμέσως μετά τήν καθήλωση τοῦ τιτάνα. Ὁ χορός δηλώνει ὅτι ἔφτασε ὁ ὅμιλος πτερωτῶ (135), μόλις ἀκουσε τοὺς ἤχους τοῦ καρφώματος τῶν δεσμών στόν βράχο. Ὁ Ὠκεανός ἔρχεται ἐπίσης τόν περυγκῆ...οἰωνόν / γνώμη στομίων ἄτερ εὐθύνων (286-7)⁵⁶. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ἑρμῆ στό τέλος τοῦ δράματος δέ δημιουργεῖ ἐπίσης κανένα πρόβλημα. Ἐτσι, ἡ ἄμεση ἐμφάνιση τῶν προσώπων αὐτῶν τήν ἴδια ἡμέρα ὅχι μόνο δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ, ἀλλά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πολύ πιθανή, ἀρκεῖ νά καθοριστεῖ προηγουμένως ὁ χρόνος εἰσόδου τῆς Ἰῶς. Τά δεδομένα τοῦ κειμένου δέν ἀναιροῦν, ἀλλά οὔτε καί ἐπιβεβαιώνουν τήν ὑπόθεση πού θά ἤθελα νά προτείνω ἐδῶ, ὅτι δηλαδή ἡ θνητή ἐρωμένη τοῦ Δία ἐμφανίζεται ἐπίσης τήν ἴδια ἡμέρα. Τέτοιες "συμπτώσεις" δέν εἶναι ἀγνωστες στό ἀρχαῖο δράμα, ὅπως θά δοῦμε. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Τρωάδων, ὅπου ἡ Ἑκάβη παραμένει καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἔργου στή σκηνή, ἐνῶ τήν ἐπισκέπτονται ἀπό τόν ἐξωσκηνικό χώρο ὁ Ταλθύβιος, ἡ Κασσάνδρα καί ἡ Ἀνδρομάχη. Βέβαια, τόσο ὁ Ἥφαιστος (22 κέ.) ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ Προμηθεάς (94-5) ἀναφέρονται σ' ἕνα ἐξαιρετικά μεγάλο χρονικό διάστημα ταλαιπωριῶν, ἀλλά οἱ ἀναφορές αὐτές⁵⁷ σχετίζονται περισσότερο μέ τό μέλλον τοῦ τιτάνα παρά μέ τόν χρόνο τοῦ δράματος. Ἐχουν ὑποστηρίξει⁵⁸, ὡστόσο, ὅτι ἡ πάροδος τοῦ χρόνου γίνεται ἔμμεσα ἀντιληπτή στοὺς στίχους 487-506, ὅπου περιγράφεται ἡ πολιτισμική πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητας χάρις στά δῶρα τοῦ Προμηθεά. Ἐδῶ θά μπορούσε νά ἀντιπαρατηρήσει κανεῖς τά ἀκόλουθα : (α) Ὁ χρόνος τῆς ἀνθρώπινης προόδου δέ σχετίζεται ἄμεσα μέ τόν χρόνο τοῦ δράματος, πού ἔχει ὡς θέμα τήν ἐμμονή στήν τήρηση ἐνός μυστικοῦ καί τήν τιμωρία τοῦ πείσμονα τιτάνα. Ἄν ὁ ποιητής ἤθελε νά ὑποδηλώσει τήν πάροδο τοῦ χρόνου, θά ἔκανε ὑπαινιγμούς σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἔργου του. Ἡ σημασία τῶν δώρων, ἐπομένως, ἐξαντλεῖται στήν ὑπογράμμιση τοῦ φιλόανθρωπου ἡθους τοῦ τιτάνα. (β) Τό σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι πουμενά δέ γίνεται λόγος γιά πρόοδο. Ἄν ἐξετάσουμε προσεκτικότερα τοὺς στίχους, ὅπου ὁ Προμηθεάς μιλά γιά τίς εὐεργεσίες του πρὸς τοὺς θνητοὺς, διαπιστώνουμε τή μόνιμη χρήση

πρωτοπρόσωπων ρημάτων σέ χρόνο άόριστο⁵⁹, πράγμα πού σημαίνει ότι οί τέχνες δόθηκαν έφάπαξ καί συλλήβδην στό παρελθόν⁶⁰, προφανώς πρίν άπό τήν έναρξη του δράματος.

Ο Αίσχύλος επέφερε όρισμένες μεταβολές στη μυθολογική παράδοση, όπως τουλάχιστο αντιπροσωπεύεται άπό τόν 'Απολλόδωρο (I 7,1), για νά εξασφαλίσει τήν ενότητα του χρόνου, όχι γιατί αύτή έπιβαλλόταν άπό κάποιον αίσθητικό κανόνα, αλλά γιατί μέ τή συμπύκνωση τής δράσης κέρδιζε τό δράμα σέ άποτελεσματικότητα. Για νά γίνουν φανεροί αύτοί οί νεοτερισμοί, παραθέτω τό σχετικό κείμενο του 'Απολλόδωρου: Προμηθεύς δέ έξ ύδατος καί γής άνθρώπους πλάσας έδωκεν αύτοῖς καί πῦρ, λάθρα Διός έν νάρθηκι κρύφας. ως δέ ήσθετο Ζεύς, επέταξεν 'Ηφαίστῳ τῷ Καυκάσῳ ὄρει τό σῶμα αύτου προσηλῶσαι· τουτο δέ Σκυθικόν ὄρος έστίν· έν δή τούτῳ προσηλωθείς Προμηθεύς πολλῶν έτῶν αριθμόν έδέδετο· καθ' έκάστην δέ ήμέραν άετός έφιπτάμενος αύτῷ τούς λωβούς ένέμετο του ήπατος αύξανομένου διά νυκτός. Τά στοιχεῖα πού συγκροτοῦν αύτήν τήν έκδοχή εῖναι: (α) ή μακροχρόνια προσήλωση στόν Καύκασο καί (β) τό μαρτύριο του άετου πού υφίσταται εύθύς έξαρχής. Στόν Αίσχύλο τά πράγματα εῖναι διαφορετικά: (α) ή προσήλωση γίνεται πρós πέτραις ύψηλοκρήμυις στη Σκυθία, αλλά πουμενά δέ γίνεται άναφορά στόν Καύκασο⁶¹. (β) τό μαρτύριο του άετου θά αρχίσει, άφού ὁ Προμηθέας έκτίσει τήν πολύχρονη ποινή του στόν Τάρταρο, όπως προβλέπει ὁ 'Ερμής (1020-5):

μακρόν δέ μήκος έκτελευτήσας χρόνου
ἄφορρον ήξεις εἰς φάος· Διός δέ σου
πτηνός κύων, δαφεινός αἰετός, λάβρως
διαρταμήσει σώματος μέγα ράκος,
ἄκλητος έρπων δαιταλεύς πανήμερος,
κελαινόχρωτον δ' ήπαρ έκθοινησεται.

Τό δράμα μας περιγράφει, έπομένως, τό πρώτο στάδιο τιμωρίας⁶² (τήν άπλή καθήλωση) καί τήν κλιμάκωσή της στό τέλος του έργου μέ τήν καταβαράθρωση του τιτάνα στόν Τάρταρο. Η κλιμάκωση αύτή όφείλεται στην άρνηση του Προμηθέα νά άποκαλύψει τήν ταυτότητα του προσώπου πού άν τό παντρευόταν ὁ Δίας θά έχανε τήν έξουσία. Ηδη στην άρχή του έργου ὁ τιτάνας άναφέρεται ύπαινικτικά στην υποχώρηση τής όργης του ύψιστου θεου (186-91)· πρós τό μέσο του έργου γίνεται σαφέστερος μέ τήν άναφορά στην ύπαρξη κάποιου μυστικοῦ πού ύπονομεύει τήν έξουσία του Δία (518-25)· στό τέλος του δράματος άποκαλύπτει τό περιεχόμενο του μυστικοῦ -πρόκειται για τή σύναψη κάποιου έπικίνδυνου γάμου-, όχι όμως καί τό έπικίνδυνο πρόσωπο (907-14). Αύτή ή βαθμιαία μετάβαση άπό τήν άοριστία στη σαφή προειδοποίηση μπορεῖ πολύ καλά νά γίνει

στό πλαίσιο της ίδιας ημέρας. Τό σχήμα δέν εἶναι πολύ διαφορετικό στις Χοηφόρες: Αἰτία τῆς επίσκεψης τοῦ χοροῦ καί τῆς Ἡλέκτρας στόν τάφο τοῦ Ἀγαμέμνονα εἶναι τό ἀνησυχητικό ὄνειρο πού εἶδε ἡ Κλυταιμήστρα τήν προηγούμενη νύχτα (32-41). Τό περιεχόμενο τοῦ ὁνείρου θά γίνεи γνωστό ἀργότερα, ὅταν συναντηθοῦν καί ἀναγνωριστοῦν τά δύο ἀδέλφια (527-39). Ὅλα τά στοιχεῖα συνηγοροῦν, ἐπομένως, γιά τήν τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου στόν Προμηθεά⁶³.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Ἀπό τίς ἀποσπασματικές τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου θά ἐξεταστοῦν ἐδῶ μόνο ἐκεῖνες πού τό σωζόμενο ὑλικό τους παρουσιάζει κάποιο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα μας. Ἀπαραίτητη εἶναι μιὰ προκαταρκτική γενική διαπίστωση: κανένα ἀπό τά γνωστά ἀποσπάσματα δέν ἀναφέρεται ρητά στήν ἡμέρα πού διαδραματίζεται ἡ τραγωδία. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἕνα παπυρικό κείμενο (ἀπ. 223 a M), ὅπου συναντοῦμε τήν περίφραση φέγγος ἡλίου τό νῦν. Πρόκειται γιά κάποιο πρόσωπο⁶⁴ πού προσεύχεται ζητώντας νά ἐπιτευχθεῖ τήν ἡμέρα τοῦ δράματος κάποια συνδιαλλαγή. Τό γεγονός αὐτό σέ συνδυασμό μέ τή μνεία τοῦ τρωικοῦ πολέμου ὁδήγησε τοὺς μελετητές στήν ἄποψη ὅτι ὁ ὁμιλητής ἀναφέρεται στήν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα· ἔτσι τό ἀπόσπασμα ἀποδόθηκε στοὺς Μυρμιδόνες τοῦ Αἰσχύλου, τό πρῶτο δράμα τῆς τριλογίας τοῦ Ἀχιλλέα⁶⁵. Προσωπικά θά εἰπεινα νά ἀποδώσω τό κείμενο στις Νηρείδες, ὅπου δραματοποιοῦνται τά γεγονότα τῶν ραψωδιῶν Τ-Ψ (τά "Ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ" μάλλον πρέπει νά ἀποκλειστοῦν ἀπό τή δράση τῆς τραγωδίας), μέ βάση τή σκέψη, πού θά τήν ἀναπτύξω σέ ἐπόμενο κεφάλαιο⁶⁶, ὅτι ἡ διατύπωση μιᾶς εὐχῆς ἀκολουθεῖται σχεδόν ἀμεσα ἀπό τήν ἐκπλήρωσή της. Δεδομένου ὅτι ἡ "μῆνιδος ἀπόρρησις" τοποθετεῖται στήν ἀρχή τῆς ραψωδίας Τ καί μέ τήν προϋπόθεση ὅτι τό κείμενο ἀνήκει στήν Ἀχιλλειίδα, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ τό ἀπόσπασμα μέ ἀρκετή πιθανότητα στό δεύτερο δράμα τῆς τριλογίας⁶⁷. Οἱ Μυρμιδόνες δραματοποιοῦσαν, ὅπως ὑποθέτουμε, τά γεγονότα τῶν ραψωδιῶν Δ-Σ πού καταλήγουν στόν θάνατο τοῦ Πατρόκλου. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καί στόν Ὅμηρο ἡ δράση διαρκεῖ μίᾳ ἡμέρᾳ (Δ 1-Σ 242), καί ἔτσι ὁ τραγικός μποροῦσε νά ἀκολουθήσει τό πρότυπό του καί στό σημεῖο αὐτό. Ἀγνωστο παραμένει ἂν στήν τραγωδία φρύγες ἢ Ἑκτορος Λύτρα πού ἐκλείνε τήν τριλογία ὁ ποιητής ἀκολούθησε τόν Ὅμηρο τοποθετώντας τή σκηνή τῆς ἀναίρεσης τοῦ πτώματος τοῦ Ἑκτορα ἀπό τόν Πρίαμο τή νύχτα (πρβ. Ω 351, 362-3, 600· 695 ξημέρωμα), ὅπως ὁ ποιητής τοῦ Ρήσου στή δραματοποίηση τῆς "Δολώνειας". Τό μόνο βέβαιο εἶ-

ναι ὅτι ὁ χρόνος τῆς δράσης εἶναι καί ἐδῶ περιορισμένος.

Κάποια προβλήματα δημιουργεῖ ὁ Παλαμήδης ἂν ἀποδώσουμε στόν Ναύπλιο, ὅπως κατά κανόνα δέχονται οἱ μελετητές, τὰ λόγια τοῦ ἀποσπάσματος 305 M.: τίνος κατέκτας ἔνεκα παῖδ' ἐμόν βλάβης; Δεδομένου ὅτι ἡ σκηνή ὑπόκειται στήν Τροία καί ὁ πατέρας τοῦ ἥρωα δέν ἔλαβε μέρος στόν τρωικό πόλεμο, εἶναι ἐλάχιστα πιθανό ὅτι ὁ Ναύπλιος φτάνει στό "Ἴλιο τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Παλαμήδη⁶⁸. "Αν ὅμως λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι κύριο θέμα τοῦ ἔργου πρέπει νά ἦταν ἡ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στόν Ὀδυσσεά καί τόν σοφό ἥρωα, ἡ ἄφιξη τοῦ Ναύπλιου μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στό τέλος τοῦ ἔργου, ὅπως ἡ ἐμφάνιση τοῦ "Ἴφης στό τέλος τῶν "Ἰκετίδων. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ παρουσία τοῦ πατέρα φαίνεται ὅτι εἶναι ἀπό δραματική ἀποψη σημαντικότερη, καί γι' αὐτό ὁ ποιητής ἀδιαφορεῖ γιά τόν ἐξωσκηνικό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν παρουσία αὐτή. Ἀλλά στό πρόβλημα παρόμοιων ἐμφανίσεων θά ἀναφερθοῦμε διεξοδικότερα παρακάτω.

Στίς Αἰτναῖες, τέλος, ἡ συχνή ἀλλαγὴ χώρου πρέπει νά συνοδευόταν καί ἀπό ἀντίστοιχη πάροδο χρόνου. Δυστυχῶς ὅμως δέ διαθέτουμε τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιά νά προβοῦμε σέ συγκεκριμένες σκέψεις. Ἔτσι περιορίζομαι νά παραθέσω τό σχετικό κείμενο (ἀπ. 26 M.): κ(ατά) μ(έν) γ(άρ) τό πρῶτον μ[έρος] αὐτοῦ ἡ σκηνή ὑ(πό)κε[ι]τ(αι) Αἷτνη, κ(ατά) δ(έ) τό δευτέρ(ον) Ξουθεῖα, κ(α)τ(ά) δέ [τ]ῷ τρίτον πάλιν Αἷτνη, εἴτ' ἀπό ταύτης εἰς Λε[ο]γυτίνους μ(ε)τ(α)βάλλει καί γί(νεται) ἡ σκηνή Λεον[.] μ(ε)τ(ά) δ' αὐτόν Συρακοῦσαι, καί τὰ λοιπά [ἐν Τεμενί]τῃ δ(ια)περαίνεται(αι)⁶⁹.

Ἐνῶ οἱ τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου δημιουργοῦν ἄρκετά προβλήματα ὡς πρὸς τὴ διάρκεια τῆς δράσης τους, ἐπειδὴ ὁ ποιητής δέν ἐνδιαφέρεται νά ὑπογραμμίσαι τό χρονικό πλαίσιο τοῦ κάθε δράματος, στόν Σοφοκλῆ τὰ πρᾶγματα εἶναι ἀπλούστερα, γιατί ὁ νεότερος τραγικός συχνά ἐπαναλαμβάνει ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ ἔργου του διαρκοῦν μία ἡμέρα⁷⁰. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Αἰσχύλος εἶναι λιγότερο αὐστηρός ἀπὸ τόν "κλασικό" Σοφοκλῆ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ κυρίως στό γεγονός ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἔχει στραμμένο τό βλέμμα του πρὸς τό παρελθόν πού ἀποτελεῖ τὴν πηγή καί προσφέρει τὴν ἐρμηνεία γιά τίς συμφορές τοῦ παρόντος. Μιὰ σύγκριση τοῦ Ἀγαμέμνονα μέ τόν "αἰσχυλίζοντα" Αἶαντα⁷¹, πού πρέπει νά εἶναι τό ἀρχαιότερο σωζόμενο ἔργο τοῦ Σοφοκλῆ⁷², μπορεῖ νά διασαφήσει αὐτὴ τὴ διαφορὰ. Στόν Ἀγαμέμνονα τό παρελθόν διαδραματίζει σημαντικότερο ρόλο, καί αὐτό φαίνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ

σέ ὄγκο πάροδο τοῦ χοροῦ, ὅπου μέ κάθε λεπτομέρεια περιγράφεται ἡ
 θυσία τῆς Ἰφιγένειας ἀλλά καί ἀπό τή συμπληρωματική ἀναφορά τῆς
 Κασσάνδρας στά θυέστεια δεῖπνα καθώς καί ἀπό τήν ὑβριστική συμπε-
 ριφορά τῶν Ἑλλήνων στήν Τροία⁷³. Ἔτσι ἡ κατάρα πού βαραίνει τόν
 οἶκο τῶν Ἀτρειδῶν σέ συνδυασμό μέ τήν πρσωπική ἐνοχή τοῦ βασιλιά
 μπορεῖ νά ἐξηγήσει τόν βίαιο θάνατό του. Στόν Αἴαντα, ἀντίθετα, γί-
 νεται ἀναφορά μόνο στήν ὑβριστική συμπεριφορά τοῦ ἥρωα ἀπέναντι
 στήν Ἀθηνᾶ⁷⁴, ἀναφορά πού ὄχι μόνο ἀκούγεται σέ προχωρημένο σημεῖο
 τοῦ ἔργου (756 κέ.), ἀλλά καί καταλαμβάνει περιορισμένη ἔκταση, κα-
 θώς ἐντάσσεται καί ἐξαντλεῖται στό πλαίσιο μιᾶς ἀγγελικῆς ρήσης.
 Ἄν ἐπιπλέον λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ Αἰσχύλος κατά κανόνα συνέθετε
 τριλογίες, ἓνα συνθετικό σχῆμα πού ἐγκατέλειψε ὁ Σοφοκλῆς⁷⁵, κατα-
 λαβαίνουμε γιατί "ὁ δημιουργός τῆς τραγωδίας" ἐνδιαφέρεται περισ-
 σότερο γιά τόν βηματισμό τοῦ χρόνου πού ὁδηγεῖ ἀπό τήν ὑπέρβαση
 στήν τιμωρία παρά γιά τή συγκεκριμένη ἡμέρα. Μετά ἀπό αὐτή τήν
 προκαταρκτική παρατήρηση μποροῦμε νά ἐξετάσουμε τό ἔργο τοῦ Σοφο-
 κλῆ ξεκινώντας ἀπό τόν Αἴαντα πού ἤδη θίξαμε.

ΑΙΑΣ⁷⁶

Ὁ καθορισμός τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης γίνεται στό ἔρ-
 γο ρητά χάρη στόν χρησμό τοῦ Κάλχαντα, πού μεταφέρει ὁ ἄγγελος ἀπό
 τό στρατόπεδο στή οκηνή. Ἡ ἐκτενής ἀγγελικὴ ρήση (748-83) πρὸς τόν
 χορό ὑπογραμμίζει δύο φορές τή σημασία πού ἔχει ἡ συγκεκριμένη ἡ-
 μέρα γιά τή ζωή τοῦ Αἴαντα. Ἀντιγράφω τά σχετικὰ χωρία:

- (α) (Ὁ Κάλχας) εἶπε κάπεσκηψε παντοῦρα τέχνη
 εἶρξαι κατ' ἡμᾶρ τούμφανές τό νῦν τόδε
 Αἴανθ' ὑπό σκηναῖσι μηδ' ἀφέντ' ἔαν,
 εἰ ζῶντ' ἐκεῖνον εἰσιδεῖν θέλοι (ὁ Τεῦκρος) ποτέ.
 ἐλᾷ γάρ αὐτόν τήνδ' ἔθ' ἡμέραν μόνην
 δίας Ἀθάνας μῆνις, ὡς ἔφη λέγων. (752-7)
- (β) ἀλλ' εἴπερ ἔστι τῇδε θ' ἡμέρα τάχ' ἄν
 γενοίμεθ' αὐτοῦ σὺν θεῷ σωτήριον. (778-9)

Τήν ἴδια ἐναλλακτικὴ δυνατότητα τονίζει ὁ ἄγγελος ἀκόμη μιὰ φορά
 στήν Τέκμησσα, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ χοροῦ.
 Ὁ ἄγγελος ἐδῶ εἶναι σύντομος καί περιορίζεται στήν κρίσιμη πληρο-
 φορία (πρβ. 802 θάνατον ἢ βίον), ἐνῶ τά στοιχεῖα ἀπὸ τήν παρελθοντικὴ
 συμπεριφορά τοῦ ἥρωα, τά ὁποῖα αἰτιολογοῦν τήν ὀργή τῆς θεᾶς καί
 εἶναι ἀπαραίτητα γιά τόν θεατὴ, προσφέρονται μόνο στόν χορό.

ΑΥ. πάρεστ' ἐκεῖνος (ὁ Τεϋκιρος) ἄρτι· τήνδε δ' ἔξοδον
ὀλεθρίαν Αἴαντος ἐλπίζει φέρειν.

ΤΕ. οἷμοι τάλαίνα, τοῦ ποτ' ἀνθρώπων μαθών;

ΑΥ. τοῦ θεστορείου μάντεως, καθ' ἡμέραν

τὴν νῦν ὃ τούτῳ θάνατον ἢ βίον φέρει. (798-802)

Ἀπό τὰ παραπάνω χωρία συνάγεται χωρίς καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ δράση περιορίζεται σέ μία καί μόνο ἡμέρα. Σ' αὐτήν τήν ἡμέρα ἀναφέρεται ὁ Αἴας λίγο πρίν αὐτοκτονήσει (856-7):

σέ δ', ὦ φαεννῆς ἡμέρας τό νῦν σέλας,

καί τόν διφρευτήν ἥλιον προσεννέπω.

Προβλήματα δημιουργεῖ, ὥστόσο, ἡ περίεργη μεγαλοψυχία τῆς θεᾶς πού φαίνεται ὅτι δέχεται νά παραιτηθεῖ ἀπό τόν θυμό της καί, συνακόλουθα, ἀπό τίς ἐπικίνδυνες ἐπιπτώσεις του στή ζωή τοῦ ἥρωα, ἂν ὁ Αἴας μείνει κλεισμένος στό ἀντίσκηνό του τήν κρίσιμη ἡμέρα. Ὁ Lesky⁷⁷ θεωρεῖ τόν μετριασμό τῆς θεϊκῆς ὀργῆς φαινόμενο ἄγνωστο ἀπό ἄλλοῦ, ἐνῶ ὁ Bowra⁷⁸ βλέπει νά δρᾷ ἡ θεία χάρη πού ξέρει νά συγχωρεῖ. Μιά τρίτη ομάδα μελετητῶν⁷⁹, πού ἡ ἀποψή της τείνει νά καθιερωθεῖ στήν ἔρευνα, προτείνει μιὰ ψυχολογική ἐρμηνεία: Ἡ κρίση τῆς ἀπόγνωσης γιά ἓνα σφάλμα (στήν περίπτωσή μας: γιά τόν ἀνώφελο ἀποδεκατισμό τῶν κοπαδιῶν) διαρκεῖ συνήθως τίς πρῶτες ὥρες μετά τή διάπραξή του· ἂν ξεπεράσει κανεῖς αὐτό τό ἐπικίνδυνο στάδιο, ἔπειτα ἐπικρατοῦν νηφαλιότερες σκέψεις πού ὁδηγοῦν στήν ἀναθεώρηση ἀκραίων λύσεων. Προσωπικά πιστεύω ὅτι καμιά ἀπό τίς πιό πάνω λύσεις δέν ικανοποιεῖ, γιατί εἴτε προβάλλει χριστιανικά μοντέλα σκέψης (μεγαθυμία τοῦ θεοῦ) εἴτε στηρίζεται σέ ἀτεκμηρίωτες ψυχολογικές διαδικασίες πού προέρχονται ἀπό σημερινές ἐμπειρίες μας. Μιά συνεπῆς ἐρμηνεία πού νά βασίζεται στήν προθεσμία τῆς θεᾶς μπορεῖ νά δοθεῖ, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τὰ παρακάτω σημαντικά στοιχεῖα:

(1) Ὁ Αἴας εἶναι ἀναμφισβήτητα ὑβριστής. Αὐτό δέν ἐξάγεται μόνο ἀπό τήν ἀγγελικὴ ρῆση ἀλλά καί ἀπό τή συμπεριφορά τοῦ ἥρωα ἀπέναντι στή θεά στόν πρόλογο τοῦ ἔργου. Ἐδῶ δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἐπικαλεστεῖ ὡς ἐλαφρυντικό τό ἀκαταλόγιστο τῶν πράξεων ἢ τῶν λεγόμενων τοῦ ἥρωα, ὁ ὁποῖος εἶναι παράφρων μόνο στό βαθμό πού πιστεύει ὅτι τά ζῶα στό ἀντίσκηνο εἶναι οἱ Ἕλληνες ἀρχηγοί, ὅπως ἡ Ἀγαυή στίς Βάκχες πιστεύει ὅτι τό κεφάλι τοῦ Πενθέα εἶναι κεφάλι λιονταριοῦ. Συνέπεια τῆς συμπεριφορᾶς του αὐτῆς, πού παραμένει ἀναλλοίωτη ἀπό τότε πού ἔφυγε ἀπό τή Σαλαμίνα, εἶναι ἡ τιμωρία τῆς θεᾶς⁸⁰. Πρόκειται γιά μιὰ ἀργοπορημένη θεϊκὴ τιμωρία, φαινόμενο κάθε ἄλλο παρά ἄγνω-

στο στήν ἀρχαία τραγωδία.

(2) Ἡ θεϊκή παρέμβαση γίνεται μετὰ τόσα χρόνια (πρβ. 500-5), γιατί ἡ Ἀθηνᾶ προσδοκοῦσε τήν κατάλληλη στιγμή. Ὁ Αἴας ἀποφασίζει, ὅταν τοῦ ἀρνοῦνται τὰ ὅπλα τοῦ Ἀχιλλέα, νά σκοτώσει τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἑλλήνων. Τήν ἀπόφαση αὐτή ἐπιβάλλει ὁ ἀκαμπτος ἥρωικός κώδικας τιμῆς. Μὲ τήν ἐφαρμογή τῆς ἀπόφασης συμπίπτει ἡ ἀκυρωτική παρέμβαση τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία παραπλανᾷ τόν Αἴαντα γνωρίζοντας ὅτι, ὅταν ὁ ἥρωας συνέλθει, δέ θά ἀντέξει τήν ντροπή καί θά αὐτοκτονήσει. Ἔτσι ἀνθρώπινη ἀπόφαση, πού λαμβάνεται αὐτόνομα μέ βάση κάποιον κοινωνικό κώδικα, καί θεϊκή βούληση, πού ἐπιδιώκει τήν τιμωρία τοῦ ὑβριστῆ, ταυτίζονται ξεκινώντας ἀπό διαφορετικούς δρόμους⁸¹.

(3) Ἡ ὑποχώρηση τῆς ὀργῆς τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἓνας ἄλλος τρόπος γιά νά εἰπωθεῖ ὅτι ὁ Αἴας θά πεθάνει, γιατί ὁ θάνατος τοῦ ἥρωα ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα τή μοναδική προϋπόθεση γιά νά λήξει ἡ ὀργή τῆς θεᾶς. Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μᾶς ὁδηγοῦν καί τὰ εἰρωνικά λόγια τῆς Ἥλέκτρας στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Εὐριπίδη, πού προφέρονται ἐνῶ ὁ Αἰγισθος εἶναι ἤδη νεκρός (1116-9):

Ηλ. τί δαί πόσιν σόν ἄγριον εἰς ἡμᾶς ἔχεις;

Κλ. τρόποι τοιοῦτοι· καί σύ δ' αὐθάδης ἔφυσ.

Ηλ. ἀλγῶ γάρ· ἀλλά παύσομαι θυμουμένη.

Κλ. καί μὴν ἐκεῖνος οὐκέτ' ἔσται σοι βαρὺς.

(4) Ὁ χρησμός ἀνακοινώνεται, ὅταν εἶναι πιά πολύ ἀργά. Στήν οὐσία ἔχει ἀρνητικό χαρακτήρα, ἀλλά μέ τή διαzeugτική του διατύπωση φαίνεται νά ἐπιτρέπει κάποια περιθώρια αἰσιοδοξίας, ὅπως συμβαίνει καί στίς Τραχύνιες⁸².

Χάρη στά παραπάνω στοιχεῖα μπορούμε τώρα νά κατανοήσουμε καλύτερα τή μονοήμερη δράση τῆς τραγωδίας. Πρόκειται γιά τήν ἡμέρα τῆς τιμωρίας τοῦ Αἴαντα καί τῆς συνακόλουθης λήξης τῆς θεϊκῆς ὀργῆς.

Μέ τίς σκέψεις πού διατυπώνονται ἐδῶ ἐναρμονίζεται θαυμάσια καί ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ δράματος, πού προέρχεται ἀπό τό τέλος τοῦ προλόγου⁸³. Λίγο πρὶν ἀποχωρήσει ἡ Ἀθηνᾶ ἀπό τή σκηνή λέει πρὸς τόν Ὀδυσσεά (127-32):

τοιαῦτα τοῖνυν εἰσορῶν ὑπέρκοπον

μηδέν ποτ' εἴπης αὐτός ἐς θεούς ἔπος,

μηδ' ὄγκον ἄρη μηδέν', εἴ τινος πλέον

ἢ χειρὶ βρίθεις ἢ μακροῦ πλούτου βάθει,

ὥς ἡμέρα⁸⁴ κλίνει τε κἀνάγει πάλιν

ἅπαντα τὰνθρώπεια.

Μία ημέρα ἀρκεῖ γιά νά καταβαραθρωθεῖ ἢ νά ἀνυψωθεῖ ὁ ἄνθρωπος⁸⁵. Πραγματικά, ὁ μέγας Αἴας ἔχει μεταβληθεῖ σ' ἓναν ἀσήμαντο σφαγέα ζώων⁸⁶ καί ἔχει χάσει τήν πολεμική του τιμή. Μερικοί μελετητές πιστεύουν ὅτι ἐδῶ γίνεται κάποιος ὑπαινιγμός στήν ἠθική παλινόρθωση τοῦ Αἴαντα⁸⁷, γιατί μετά τήν αὐτοκτονία του ἀναγνωρίζεται ἡ ἀξία του (πρβ. 1340 ἄριστον Ἀργείων). Ὡστόσο τό γνωμικό τῆς Ἀθηνᾶς ἔχει γενικότερο χαρακτήρα καί παραπέμπει στή δυνατότητα μεταβολῆς πού περικλείνει ἡ κάθε ἡμέρα ἀνθρώπινης ζωῆς (πρβ. ἅπαντα τὰνθρώπεια)* φυσικά, τό γνωμικό ἔχει ἐφαρμογή καί στήν περίπτωση τοῦ Αἴαντα πού βρίσκεται μέ τήν μεριά τῶν χαμένων τήν ἡμέρα τοῦ δράματος⁸⁸.

ΤΡΑΧΙΝΙΕΣ

Ἐνῶ στόν Αἴαντα δέν ὑφίσταται ἡ παραμικρή ἀμφιβολία ὅτι ἡ δράση διαρκεῖ μία ἡμέρα, στίς Τραχίνιες οἱ μετακινήσεις τοῦ Λίχρα καί τοῦ Ὑλλου ἀπό τό Κήναιο στόν χῶρο τοῦ δράματος καί ἀντίστροφα δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση παρόδου χρόνου μεγαλύτερου ἀπό μία ἡμέρα⁸⁹. Αὐτή ἡ ἀποψη, ὡστόσο ἀντιβαίνει στά δεδομένα τοῦ δράματος καί, ἐπομένως, στήν πρόθεση τοῦ ποιητῆ. Πραγματικά, ἡ Δηιάνειρα ἀναφέρεται σ' ἓναν χρησμό πού ὀρίζει ὅτι, ἂν ὁ Ἡρακλῆς ἐπιζήσει μετά τή συμπλήρωση δεκαπέντε μηνῶν ἀπό τήν τελευταία ἀναχώρησή του, θά ἀπαλλαγεῖ ἀπό κάθε μελλοντικό μόχθο καί θά ζήσει εὐτυχισμένα (155 κ.ε.)⁹⁰. Τόν χρησμό αὐτό ἀποκαλύπτει γιά πρώτη φορά (154)⁹¹ ἡ ἡρώιδα στόν χορό κατά τήν κρίσιμη ἡμέρα ἐκπνοῆς τῆς προθεσμίας, ὅπως συνάγεται ἀπό τούς στίχους 173-4:

καί τῶνδε ναμέρτεια συμβαίνει χρόνου
τοῦ νῦν παρόντος ὡς τελεσθῆναι χρεών.

Αὐτό τό χωρίο εἶναι ἀποφασιστικό γιά τόν καθορισμό τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης, γιατί εἶναι προφανές ὅτι, σύμφωνα μέ τόν χρησμό, τήν ἴδια μέρα πού τοποθετεῖται ἡ ἀρχή τοῦ δράματος θά πρέπει νά συμβεῖ καί ὁ θάνατος τοῦ Ἡρακλῆ. Ἔτσι ὅταν ὁ Ὑλλος ἀναφέρεται στόν ἐπικείμενο θάνατο τοῦ πατέρα του, πρόκειται γιά τήν ἴδια ἡμέρα (739-40):

τόν ἄνδρα τόν σόν ἴσθι, τόν δ' ἐμόν λέγω
πατέρα, κατακτείνασα τῇ δ' ἐν ἡμέρῃ.

Στήν ἴδια ἡμέρα ἀναφέρεται καί ὁ ἐτοιμοθάνατος Ἡρακλῆς (1169-71):

ἦ (δρῦς) μοι χρόνῳ τῷ ζῶντι καί παρόντι νῦν
ἔφασκε μόχθων τῶν ἐφεστώτων ἐμοῦ
λύσιν τελεῖσθαι⁹².

Δέν ὑπάρχει, ἐπομένως, καμιά ἐνδειξη ὅτι ὁρισμένα γεγονότα πρέπει νά τοποθετηθοῦν σέ διαφορετική ἡμέρα. Ὅσον ἀφορᾷ τά ἀλλεπάλληλα ταξίδια πού πραγματοποιοῦνται στό διάστημα τοῦ ἔργου, ἐπομένως ἀναλώνουν δραματικό χρόνο, μᾶς προσφέρει βοήθεια ὁ ἴδιος ὁ ποιητής μέ τά δεδομένα ἐνός ἄλλου δράματός του. Ὁ Φιλοκτήτης στήν ὁμώνυμη τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ ἀναφέρεται στή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ἀπό τή Λῆμνο ὡς τήν πατρίδα του. Τό ταξίδι δέν ἀπαιτεῖ οὔτε κἂν μιᾷ ὁλόκληρη ἡμέρα (480)· ἂν ὅμως ὁ Νεοπτόλεμος θέλει νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τόν ἐνοχλητικό ἄρρωστο ταχύτερα, τότε μπορεῖ νά τόν ἀφήσει στήν Εὐβοία πού εἶναι πολύ κοντά στήν Τραχίνα (487-92)⁹³. Τά παραπάνω στοιχεῖα ὁδηγοῦν στό ἀναμφισβήτητο συμπέρασμα ὅτι οἱ μετακινήσεις τῶν προσώπων ἀπό καί πρὸς τόν ἐξωσκηνικό χῶρο μποροῦν ἄνετα νά πραγματοποιηθοῦν μέσα στήν ἴδια ἡμέρα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ Σοφοκλῆς δέν ἀδιαφορεῖ ποιητικῇ ἀδείᾳ γιά τόν ἐξωσκηνικό χρόνο⁹⁴ οὔτε συμπτύσσει γεγονότα πού ἀνήκουν σέ διαφορετικές ἡμέρες⁹⁵.

ANTIGONH

Ἐδῶ ἀπουσιάζουν ρητές χρονικές ἀναφορές τοῦ τύπου πού διαπιστώσαμε πιό πάνω, γεγονός πού ὁδήγησε στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ δράση ἐνδέχεται νά διαρκεῖ περισσότερο ἀπό μιᾷ ἡμέρα. Συγκεκριμένα ὁ Εὐστρατιάδης διατύπωσε τήν τελείως ἀστήρικτη ἄποψη ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ Αἴμονα πρέπει νά γίνεται τή δεύτερη ἡμέρα τοῦ δράματος, ἐπειδὴ ὑποτίθεται ὅτι ἀπαιτήθηκε κάποιος χρόνος γιά νά συλλέξει τίς ἀρνητικές ἀντιδράσεις τῶν Θηβαίων σχετικά μέ τήν καταδίκη τῆς Ἀντιγόνης⁹⁶. Τά γεγονότα τοῦ δράματος, ὥστόσο, ἐξελίσσονται γοργά καί μποροῦν πολύ καλά νά συμβοῦν στό διάστημα τῆς ἴδιας ἡμέρας, ἰδιαίτερα μάλιστα ἂν σκεφτοῦμε πόσο θά ἀποδυναμωνόταν ἡ δραστικότητα τοῦ ἔργου, σέ περίπτωση πού ὁ Αἴμων ἐκδήλωνε τό ἐνδιαφέρον του τόσο καθυστερημένα. Ἀντίθετα, στήν ἡμέρα τοῦ δράματος φαίνεται νά παρέμπουν οἱ χρονικοί προσδιορισμοί τοῦ Τειρεσία πού ἀφοροῦν τόν ἐπικείμενο θάνατο τοῦ Αἴμονα⁹⁷ καί διατυπώνονται μέ σχῆμα λιτότητας: (α) 1064-5 μή πολλούς ἔτι / τρόχους ἀμυλλητῆρας ἡλίου· (β) 1078οῦ μακροῦ χρόνου τριβή. Καί οἱ δύο φράσεις σημαίνουν "σύντομα", πράγμα πού δέν ἀποκλείει τήν ἀναφορά στήν ἴδια τήν ἡμέρα τοῦ δράματος, ὅπως ἀποδεικνύουν τά γεγονότα. Παράλληλα ἡ ἀπόφαση τῆς Ἀντιγόνης νά αὐτοκτονήσει ἀκούγεται ἤδη ἐπὶ σκηνῆς στήν ἀποστροφή πρὸς τή φυλακή της, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ αὐτοχειριασμός πραγματοποιεῖται σχεδόν

άμέσως μετά τόν έγκλεισμό της (891-4) :

ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον, ὦ κατασκαφής
οὔκησις αἰέφρουρος, οἷ πορεύομαι
πρός τοὺς ἐμαυτῆς, ὧν ἀριθμόν ἐν νεκροῖς
πλεῖστον δέδεκται φερσέφασσ' ὀλωλότων.

Ἔτσι, ὅταν ὁ Αἷμων πηγαίνει στή φυλακή τῆς Ἀντιγόνης, βρίσκει τήν ἡρώιδα νεκρή⁹⁸. ἡ δική του αὐτοκτονία ἀκολουθεῖ μετά τή συνάντησή του μέ τόν Κρέοντα, ὁ ὁποῖος φτάνει πολύ ἀργά. Ἡ πληροφορία γιά τόν θάνατο τοῦ Αἷμονα ὁδηγεῖ τήν Εὐρυδίκη ἐπίσης στήν αὐτοκτονία, ἐνῶ ὁ Κρέων, στό τέλος τοῦ ἔργου, βρίσκεται σέ τέλεια ἀπόγνωση καί εὐχεται καί γιά τόν ἑαυτό του τόν θάνατο (1328-33) :

ἔτῳ ἔτῳ,
φανήτῳ μόρων ὁ κάλλιστ' ἐμῶν
ἐμοῦ τερμίαν ἄγων ἀμέραν
ὑπατος' ἔτῳ ἔτῳ,
ὅπως μηκέτ' ἄμαρ ἄλλ' εἰσίδω.

Μέ τήν εὐχή αὐτή ὁ ποιητής ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ δράση, πού ἀρχίζει μέ τήν παράνομη ταφή τοῦ Πολυνείκη, κορυφώνεται μέ τή σύλληψη καί καταδίκη τῆς ἡρώιδας καί καταλήγει στόν τριπλό θάνατο, διαρκεῖ μία μόνο ἡμέρα⁹⁹.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ

Τό δράμα δέν παρουσιάζει ἰδιαίτερα προβλήματα ὡς πρός τόν καθορισμό τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης του, γιατί ὑπογραμμίζεται ρητά ἡ κρίσιμη ἡμέρα¹⁰⁰. Ἐδῶ ὁ Τειρεσίας εἶναι περισσότερο σαφῆς ἀπό ὅ,τι στήν Ἀντιγόνη καί προβλέπει ὅτι σύντομα θά ἀποκαλυφθεῖ ἡ φοβερή ταυτότητα τοῦ βασιλιᾶ (438) : ἡδ' ἡμέρα φύσει σε καί διαφθερεῖ. Λίγο πιο πάνω ὁ μάντης προτρέπει τόν Οἰδίποδα νά ἐφαρμόσει τά μέτρα πού ἐξήγγειλε γιά τόν δολοφόνο τοῦ Λαίου στόν ἴδιο του τόν ἑαυτό (351-3) :

κάφ' ἡμέρας
τῆς νῦν προσαυδᾷν μήτε τοῦσδε μήτ' ἐμέ,
ὡς ὄντι γῆς τῆσδ' ἀνοσίῳ μιάστορι

Ὁ ἐξαγγελος, τέλος, ὅταν κάνει ἀπολογισμό γιά τά γεγονότα πού συνέβησαν στό παλάτι, παρατηρεῖ (1283-5) :

νῦν δέ τῇδε θῆμέρῃ
στεναγμός, ἄτη, θάνατος, αἰσχύνη, κακῶν
ὅσ' ἐστὶ πάντων ὀνόματ', οὐδέν ἐστ' ἀπόν.

ΗΛΕΚΤΡΑ

Στήν έννέου πραγμάτευση τοῦ θέματος τῶν Χρηφόρων ὁ Σοφοκλῆς διατηρεῖ τό χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης, στό ὁποῖο έντάσσονται ὁ έπα-ναπατρισμός τοῦ Ὀρέστη, ὁ άναγνωρισμός τῶν δύο άδελφῶν καί ἡ πραγματοποίηση τῆς έκδίκησης. Ἐδῶ ὁμως ἡ σημαντική ἡμέρα ὑπογραμ-μίζεται μέ ιδιαίτερη έμφαση στά ακόλουθα χωρία:

(α) Ἡ πλαστή διήγηση τοῦ Παιδαγωγοῦ γιά τόν θάνατο τοῦ Ὀρέστη προκαλεῖ διαφορετικές αντιδράσεις στά αντίπαλα μέρη.

Ηλ. οὔ γῶ τάλαιν' ὄλωλα τῇ δ' έν ἡμέρᾳ. (674)

Κλ. νῦν δ'— ἡμέρᾳ γάρ τῇ δ' ἀπηλλάγην φόβου. (783)

(β) Ἡ Ἡλέκτρα κρατᾷ συντριμμένη μπροστά στόν ζωντανό Ὀρέστη τό άγγεῖο μέ τήν ὑποτιθέμενη στάχτη τοῦ νεκροῦ άδελφοῦ της καί θρηνεῖ (1149-50):

νῦν δ' ἐκλέλοιπε ταῦτ' έν ἡμέρᾳ μιᾷ.

θανόντι σύν σοῦ.

(γ) Ὄταν πραγματοποιεῖται τελικά ὁ άναγνωρισμός ἡ ἡρώιδα το-νίζει ὅτι μέσα σέ λίγη ὥρα ὁ πιό μισητός άνθρωπος ἔγινε τό πιό ά-γαπητό της πρόσωπο (1363):

ἤχθηρα κάφίλησα έν ἡμέρᾳ μιᾷ.

Οἱ παραπάνω άναφορές δέν αφήνουν κανένα περιθώριο άμφιβολίας σχε-τικά μέ τή μονοήμερη διάρκεια τῆς δράσης¹⁰¹.

ΦΙΛΟΚΤΗΤΗΣ

Ὅτι ἡ δράση τοῦ έργου διαρκεῖ λίγες μόνο ὥρες μετά τήν άποβί-βαση τοῦ Ὀδυσσέα καί τοῦ Νεοπτόλεμου στή Λῆμνο συνάγεται, πέρα ά-πό κάθε άμφιβολία, άπό τόν πρόλογο, ὅπου ὁ Ὀδυσσεάς μυεῖ τόν γιό τοῦ Ἀχιλλέα στό σχέδιο έξαπάτησης τοῦ Φιλοκτήτη (83-5):

νῦν δ' εἰς άναιδές ἡμέρας μέρος βραχύ

δός μοι σεαυτόν, κᾶτα τόν λοιπόν χρόνον

κέκλησο πάντων εὔσεβέστατος βροτῶν.

Δύο ἄλλα χωρία ὑποβάλλουν έντονα τήν έντύπωση τοῦ περιορισμένου χρόνου δράσης: (α) Ὁ Ὀδυσσεάς, πρίν άποχωρήσει άπό τή σκηνή, είδο-ποιεῖ τόν Νεοπτόλεμο ὅτι, σέ περίπτωση πού ἡ άποστολή του παρου-σιάζει κάποια καθυστέρηση, θά στείλει κάποιον γιά νά έπιταχύνει τήν έκτέλεση τοῦ σχεδίου (126-31). (β) Ὁ Φιλοκτήτης τονίζει ὅτι ἡ μεταφορά του άπό τή Λῆμνο στήν πατρίδα του δέ θά άπαιτήσεί πολύ κόπο άπό τή μεριά τοῦ Νεοπτόλεμου (480): ἡμέρας τοι μόχθος οὐχ ὅλης

μιάς. Ὁ στίχος αὐτός δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Φιλοκτήτης θά μπορούσε νά βρίσκεται στήν πατρίδα του τὴν ἴδια ἡμέρα τῆς συνάντησής του μέ τόν γιό τοῦ Ἀχιλλέα.

ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩΙ

Ἡ χρονική συνοχή τοῦ πλαισίου τῆς δράσης στήν τραγωδία αὐτή εὐνοεῖται ἀπό τίς ἀκόλουθες σκέψεις:

(α) Σχεδόν σέ ὅλα τά σωζόμενα ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ¹⁰² ὑπάρχει μιὰ ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' ἓνα μεγάλο χρονικό διάστημα τοῦ παρελθόντος καί στή συγκεκριμένη ἡμέρα τοῦ δράματος: Στόν Αἴαντα ἡ ἡμέρα τῆς ταπείνωσης τοῦ ἥρωα ἀντιπαρατίθεται στήν πολύχρονη ἀριστεία του κατά τόν τρωικό πόλεμο¹⁰³. Στίς Τραχύνιες ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Ἡρακλῆ ἔρχεται νά ἐπισφραγίσει μιὰ ἐνδοξη ζωὴ γεμάτη κατορθώματα. Στόν Οἶδίο, ἡ φοβερή ἡμέρα τῆς ἀποκάλυψης τῆς ταυτότητας τοῦ ἥρωα εἶναι ἡ ἀπόληξη μιᾶς μακρόχρονης εὐδόκιμης βασιλείας. Στήν Ἡλέκτρα ἡ ἡμέρα τῆς ἐκδίκησης ἔρχεται μετὰ ἀπὸ πολύχρονη καί βασανιστική ἀναμονή. Στόν Φιλοκτήτη, τέλος, ἀντιπαρατίθεται ὁ ἐλάχιστος χρόνος πού χωρίζει τόν ἄρρωστο ἥρωα ἀπὸ τὴν πατρίδα του στή δεκάχρονη ἐξορία του¹⁰⁴. Δέ θά ἦταν εὐλόγο νά ὑποθέσουμε κάτι ἀνάλογο καί στήν περίπτωσή μας; Ὁ Οἶδίπους ἔχει περάσει μιὰ βασανισμένη ζωὴ (7-8 στέργειν γάρ αἱ πάθαι με χῶ χρόνος ξυνών / μακρός διδάσκει), καί ὁ Ἀπόλλων ἔλεξε παῦλαν ἐν χρόνῳ μακρῷ (86). Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος, ἐπομένως, θά σφραγίσει τὴν πολυπαθὴ ζωὴ του.

(β) Ὁ ἥρωας δέν ἀπομακρύνεται καθόλου ἀπὸ τό ἄλσος τῶν Εὐμενίδων καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ δράματος· μιὰ ἀναμονή πού θά διαρκούσε περισσότερο ἀπὸ μιὰ ἡμέρα θά ἦταν, ἐπομένως, ἀδιανόητη. Ἀντίθετα, ἡ ἀφιξη τοῦ ἥρωα στόν καίριο τόπο συνεπάγεται καί τό τέλος τῆς ζωῆς του σέ σύντομο χρονικό διάστημα.

(γ) Ἡ προσευχὴ τοῦ Οἶδίποδα πρὸς τίς Εὐμενίδες νά τοῦ χαρίσουν σύντομα τό ἀναμενόμενο τέλος εἶναι σαφέστατος ὑπαινιγμός τοῦ ποιητῆ στόν περιορισμένο χρόνο τῆς δράσης (101-3):

ἀλλὰ μοι, θεαί,
βίου κατ' ὁμφάς Ἀπόλλωνος δότε
πέρασιν ἧδ' ἡ καὶ καταστροφὴν τινα.

(δ) Ὃταν ὁ Οἶδίπους λέει στήν ἀρχὴ τοῦ δράματος (3-4): τίς τόν πλανήτην Οἶδίπουν καθ' ἡμέραν/τὴν νῦν σπανιστοῖς δέξεται δωρήμασιν, καθορίζει ἔμμεσα τό χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἑ-

δια ημέρα τῆς σύγκρουσης τῶν Ἀθηναίων μέ τόν Κρέοντα, πού στήν αἴσια ἔκβασή της πιστεύει ὁ χορός μέ αἰσιοδοξία: τελεῖ τελεῖ Ζεὺς τι κατ' ἄμαρ (1079)¹⁰⁵.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Ὁ ἀναγνώστης τῶν σωζόμενων δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ διαπιστώνει εὐκόλα ὅτι ὁ ποιητής δείχνει ιδιαίτερη προτίμηση στήν εἰσαγωγή ἢ τήν ἀναφορά, εἴτε στήν ἀρχή τοῦ ἔργου εἴτε σέ κάποιο προχωρημένο στάδιό του, σέ μιά προφητεία ἢ ἕναν χρησμό. "Ετσι, στόν Αἴαντα, στήν Ἀντιγόνη καί στόν Οἶ συναντοῦμε τήν προφητεία τοῦ Κάλχαντα ἢ τοῦ Τειρεσία, ἡ ὁποία διατυπώνεται στό πλαίσιο τοῦ δραματικοῦ χρόνου, ἐνῶ ἡ προφητεία τοῦ "Ελενου στόν Φιλοκτήτη ἔχει δοθεῖ σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος" καί ἀποτελεῖ τό κίνητρο τῆς ἀφίξης τοῦ Ὁδυσσεά καί τοῦ Νεοπτόλεμου στή Λῆμνο. Στίς Τραχίνιες, τόν Οἶ, τήν Ἥλέκτρα καί τόν ΟΚ πρόκειται γιά κάποιον χρησμό πού ἔχει δοθεῖ σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος", καί ἡ ἐκπλήρωσή του θά συμβεῖ στό ἴδιο τό ἔργο. Αὐτή ἡ ιδιαίτερη προτίμηση γίνεται φανερή καί ἀπό τά θέματα τῶν ἔργων πού μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ ἀποσπασματικά. Ὅρισμένα ἀπό αὐτά θά ἐξετάσουμε σύντομα στή συνέχεια. Εἶναι περιττό, φυσικά, νά τονίσω ὅτι ἐδῶ κινούμαστε, ἄλλοτε μέ μικρότερη καί ἄλλοτε μέ μεγαλύτερη πιθανότητα, στόν χῶρο τῶν ἀπλῶν ὑποθέσεων καί προτάσεων¹⁰⁶.

Στούς Λαρισαίους πραγματοποιεῖται ὁ χρησμός πού εἶχε δοθεῖ στόν Ἀκρίσιο ὅτι θά σκοτωνόταν ἀπό τόν ἐγγονό του (Ἀπολλόδωρος II 4,1). Πρέπει νά ἔχουν περάσει ἀρκετά χρόνια μετά τήν πρόρρηση, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας τίς προσπάθειες τοῦ ἥρωα νά ἀποφύγει τό μοιραῖο. Ἡ τοποθέτηση τῆς Δανάης μέ τόν μικρό Περσέα στή λάρνακα ἦταν μιά ἐνέργεια πού τόν ἀπάλλαξε γιά ἀρκετό χρόνο ἀπό τόν κίνδυνο. Στό μεταξὺ ὁ Περσέας ἀνδρώθηκε καί ζήτησε νά ἐπιστρέψει στό "Ἄργος μέ τή μητέρα του καί τήν Ἀνδρομέδα (Ἀπολλόδωρος II 4,4), ἀπόφαση πού ἀναγκάζει τόν Ἀκρίσιο νά αὐτοεξοριστεῖ γιά λόγους ἀσφάλειας στή Λάρισα τῆς Πελασγιώτιδας. Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι πεῖθεται γιά τίς εἰλικρινεῖς καί ἀγαθές προθέσεις τοῦ Περσέα ἀπέναντί του¹⁰⁷ καί διοργανώνει ἀγῶνες, γιά νά γιορτάσει τό γεγονός τῆς συμφιλίωσης. Θά μπορούσαμε, ἐπομένως, νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἡμέρα διοργάνωσης τῶν ἀγώνων εἶναι ἐπίσης καί ἡμέρα τοῦ δράματος, ἐνῶ τά προγενέστερα γεγονότα ἀνήκουν στήν προῖστορία πού μέ κάποιον τρόπο θά γινόταν γνωστή στόν θεατή. Πραγματικά, τό χαρούμενο γεγονός τῆς συμφιλίωσης λίγο πρὶν ἀπό τήν καταστροφή, πού ἀποτελεῖ τυπικό χαρακτηρι-

στικό της σοφόκλειας τραγωδίας¹⁰⁸, υποβάλλει την έντύπωση ότι η δράση εξελίσσεται γοργά, όπως και στα σωζόμενα δράματα, όπου άπαν-
 τὰ τό σχῆμα αὐτό. Τό ἔργο τελείωνε μέ τήν άκούσια δολοφονία τοῦ
 'Ακρίσιου από τόν Περσέα, ὁ ὁποῖος παίρνοντας μέρος στούς άγῶνες,
 έκτόξευσε τόν δίσκο έναντίον τοῦ παπποῦ του¹⁰⁹. Οἱ άθλητικοί άγῶνες
 ὡς πλαίσιο γιά τά γεγονότα μιᾶς τραγωδίας επανέρχονται καί στόν 'Α-
 λέξανδρο τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ἡ δράση επίσης μπορεί νά περιοριστεῖ σέ
 μία ἡμέρα (πρβ. τόν 'Αλέξανδρο τοῦ Εὐριπίδη).

Ἡ υπόθεσή μας γιά τήν τήρηση τῆς ενότητος τοῦ χρόνου στούς
 Λαριοαίους θά άναιροῦνταν, άν εἶχε δίκιο ὁ Brunck, ὁ ὁποῖος ταύτισε
 τό δράμα αὐτό μέ τόν επίσης χαμένο 'Ακρίσιο¹¹⁰, γιατί ἡ άναφορά στή
 Δανάη μέ τόν χαρακτηρισμό "άργεία κόρη" (άπ.64) προϋποθέτει ὅτι ἡ
 ἡρώιδα πιθανότατα δέν ἔχει άκόμη μένει ἔγγυος, ἐνῶ τά άποσπάσμα-
 τα 68 'Ακτύτης λίθος καί 69 Μαριεύς αλουμός φαίνεται νά παραπέμπουν σέ
 κάποιο κτίσμα πού δέν άποκλείεται νά εἶναι ὁ θάλαμος μέσ στόν ὁ-
 ποῖο ὁ 'Ακρίσιος σκέφτεται νά κλείσει τήν κόρη του, γιά νά έμπο-
 δίσει τήν επικίνδυνη τεκνοποιία. "Αν εἶναι ἔτσι, τότε μιά ταύτιση
 τῶν δύο δραμάτων θά προϋπέθετε ὅτι άνάμεσα στήν άρχή καί στό τέλος
 τοῦ ἔργου μεσολαβοῦν άρκετά χρόνια, πράγμα πού δέ θεωρῶ πιθανό. Ἡ
 δυνατότητα νά άποτελοῦσε ὁ έγκλεισμός τῆς Δανάης άπλή άναφορά σέ
 παρελθοντικά γεγονότα, πράγμα πού θά εἶχε ὡς συνέπεια τήν τήρηση
 τῆς ενότητος τοῦ χρόνου καί συνακόλουθα θά εὐνοοῦσε τήν ταύτιση
 τῶν δύο τραγωδιῶν, σχεδόν μηδενίζεται από τό άπ.64, ὅπου ὁ ὁμιλη-
 τῆς φαίνεται νά νουθετεῖ σέ άύστηρό τόνο μιά κοπέλα πού παρεξέκλι-
 νε από τήν άξιόπρεπη συμπεριφορά μιᾶς άργείας παρθένου.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ έπιφυλακτική πρόταση τοῦ Jacobs ὅτι ὁ
 'Ακρίσιος ταυτίζεται μέ τή Δανάη εἶναι επίσης παρακινδυνευμένη, για-
 τί τά άπ.66 καί 67 τοῦ πρώτου δράματος¹¹¹ θά μπορούσαν πολύ καλά νά
 άποτελοῦν τήν αίτιολογία τοῦ πατέρα γιά τόν έγκλεισμό τῆς κόρης
 του στόν θάλαμο πού ὑπαινίσσονται, ὅπως ὑποθέσαμε, τά άπ.68 καί 69,
 καί ὄχι άπολογία τοῦ 'Ακρίσιου γιά τήν έξορία τῆς Δανάης, ὅπως
 προτείνει μέ έπιφυλάξεις ὁ Jacobs¹¹². "Αλλωστε ὁ έναλλακτικός τίτλος
 'Ακρίσιος ἢ Δανάη εἶναι ἐλάχιστα πιθανός, ὄχι μόνο γιατί δέ μᾶς ἔχει
 παραδοθεῖ από καμιά πηγή, αλλά καί γιατί ἡ έπιγραφή ενός δράματος
 μέ τά πρωταγωνιστικά πρόσωπα σέ διαζευκτική συμπλοκή αντιβαίνει
 στή συνήθη πρακτική τιτλοφόρησης τῶν ἔργων —κατά κανόνα τό ἓνα μέ-
 λος τῆς διάζευξης τό άποτελεῖ ὁ χορός¹¹³. "Αν έπιπλέον λάβουμε ὑπό-
 ψη μας πόσο έπιμένει ὁ Σοφοκλῆς σ'έναν θεματικό κύκλο, τόν ὁποῖο

πραγματεύεται σέ διαφορετικά δράματα¹¹⁴, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ή ταύτιση πρέπει νά άπορριφθεῖ. Πάντως στή Δανάη ή ήμερήσια δι-
άρκεια τῆς δράσης ἴσως ὑποδηλώνεται μέ τή λέξη ἀνθήμερον (ἀπ.168) πού
ὁ Ἡσύχιος τήν ἐρμηνεύει (α 5136 Latte) μέ τήν περίφραση τῇ σήμερον
ἡμέρᾳ.

Τό χάσμα ἀνάμεσα στήν περιορισμένη γνώση τοῦ ἀνθρώπου καί τήν
τέλεια γνώση τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος προβλέπει τά μελλοντικά γεγονότα
καί εἰδοποιεῖ τόν ἀνθρώπο μέ χρησμούς¹¹⁵, ὑπῆρξε ἀντικείμενο καί
ἄλλων τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ. Στούς Ἀλεάδες¹¹⁶ θέμα τῆς τραγωδίας, ὅ-
πως δηλώνει ὁ τίτλος τῆς, πρέπει νά ἦταν ή τύχη τῶν γιῶν τοῦ Ἀ-
λεου καί ἀδελφῶν τῆς Αὔγης. Σύμφωνα μ' ἕναν χρησμό ή τεκνοποιία τῆς
Αὔγης θά ἀπέβαινε ἐπικίνδυνη γιά τήν οἰκογένεια τοῦ Ἀλεου καί γιά
τόν λόγο αὐτόν ὁ Ἀλεος ἔκανε τήν κόρη του ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς. Ὡ-
στόσο ή Αὔγη ἔμεινε ἑγγυος ἀπό τόν Ἡρακλῆ, καί τό παιδί πού γεν-
νήθηκε, ὁ Τήλεφος, μεγάλωσε στό Παρθένιο ὄρος μέ τό γάλα ἐνός ἐλα-
φιῶ¹¹⁷. Ὑστερα ἀπό χρόνια —καί ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἄρχιζε ή δράση
τοῦ ἔργου— ὁ Τήλεφος συναντιέται μέ τούς θεῖους του, οἱ ὁποῖοι δι-
αχωρίζουν τή θέση τους ἀπό τόν ἄγνωστης καταγωγῆς νέο (ἀπ.84 καί
87). Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ Τήλεφου μέ τούς θεῖους του, τήν ἀφορμή τῆς
ὁποίας ἀγνοῦμε, καταλήγει στόν φόνο τῶν γιῶν τοῦ Ἀλεου, ὁ ὁποῖος,
στό τέλος τοῦ ἔργου, θά πρέπει νά ἀναγνώρισε τόν ἐγγονό του καί
τήν ἐκπλήρωση τοῦ χρημοῦ.

Περισσότερο σύνθετη εἶναι ή περίπτωση τῆς τραγωδίας Ὀδυσσεύς ἀ-
κάνθοπλῆς. Ὁ Ὀδυσσεύς περνώντας ἀπό τή Δωδώνη πῆρε ἕναν χρησμό,
σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ή ζωή του κινδύνευε ἀπό τόν γιό του. Ὁ ἥρωας
σκέφτεται ἀμέσως τόν Τηλέμαχο¹¹⁸, ἀλλά φαίνεται ὅτι ὁ γιός του δια-
θέτει ἀδιάσειστα τεκμήρια γιά τή νομιμοφροσύνη του, καί γι' αὐτό ὁ
Ὀδυσσεύς, ὅπως ὁ βασιλιάς στόν ΟΤ, πιστεύει ὅτι οἱ χρημοί δέν ἔ-
χουν καμιᾶ ἀξία (ἀπ.460): νῦν δ' οὔτε μ' ἐκ Δωδῶνος οὔτε Πυθικῶν γυ[άλων] τις
ἄν πείσειεν· πρβ. ἀπ.461: καί τόν ἐν Δωδῶνι παῦσον δαίμον' εὐλογούμενον. Ὁ
Ὀδυσσεύς θά σκοτωθεῖ, ὥστόσο, ἀπό τόν ἄλλο γιό του, τόν Τηλέγονο,
πού πλήττει τόν ἄγνωστο πατέρα του μέ δόρυ, ή αἰχμή τοῦ ὁποῖου ἦ-
ταν κατασκευασμένη ἀπό τό ψάρι τρυγῶν (αὐτό δηλώνει ή λέξη ἀκάνθοπλῆς).
Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπαληθεύεται καί ή μαντεία τοῦ Τειρεσία στήν
Ὀδύσεια (λ 134-7), ὁ ὁποῖος εἶχε προφητέψει θάνατο ἐξ ἁλός. Ὁ συν-
δυασμός τῶν δύο χρησμῶν γινόταν πιθανότατα ἀπό τόν ἴδιο τόν ἥρωα,
ὅπως συμβαίνει μέ τόν Ἡρακλῆ στίς Τραχίνιες¹¹⁹. Ὁ ὑπαινιγμός στήν
περιπέτεια μέ τόν Κύκλωπα (ἀπ.457) ὑποβάλλει τήν ἐντύπωση ὅτι γινό-

ταν έκτενέστερη αναφορά στά περιστατικά τῆς μακρόχρονης θαλασσινῆς περιπλάνησης τοῦ ἥρωα. Τῇ διήγησι αὐτῇ πρέπει νά φανταστοῦμε μάλ-
λον σάν ἀπολογισμό τοῦ Ὀδυσσεῆα πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του¹²⁰ παρά σάν
ἀφήγησι πρὸς τὸ συγγενικό του περιβάλλον μετὰ τὸν νόστο¹²¹. Δέν ὑ-
πάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸ χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης, τίποτε ὅμως
δέν ἀποκλείει τὴ μονοήμερη διάρκεια τῶν γεγονότων τοῦ ἔργου.

Στὸν Οἰνόμαο, τέλος, συναντοῦμε πάλι τὸ ἀγωνιστικό μοτίβο ὡς
χρονικό πλαίσιο τῆς τραγωδίας σέ συνδυασμό μ' ἓναν χρησμό. Ἡ ἀπει-
λή ὅτι ὁ Οἰνόμαος θά χάσει τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὸν σύζυγο τῆς κόρης του
τὸν ὑποχρεώνει νά διοργανώνει συχνὰ ἀρματοδρομίες μὲ ἔπαθλο τὴν
Ἱπποδάμεια, γνωρίζοντας ὅμως προκαταβολικά ὅτι θά νικήσει τούς
ἀντιπάλους του, οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τούς ὅρους τῶν ἀγώνων, δέ θά
ἐπιζήσουν (πρβ. ἀπ. 473). Ὁ Πέλοπας, ὡστόσο, κερδίζει τὴν ἀγάπη τῆς
Ἱπποδάμειας (ἀπ. *474) καί μὲ τὴ βοήθειά της (ἂν πιστέψουμε ὅτι ἐ-
δῶ ὑπόκειται ἓνα μοτίβο παρόμοιο μὲ τὴν περίπτωση τῆς Μήδειας, πού
παραστέκεται τὸν Ἰάσονα στὴν Κολχίδα) ἢ μὲ κάποιον ἄλλον τρόπο
κατορθώνει νά νικήσει τὸν Οἰνόμαο, ὁ ὁποῖος, ὅπως προέβλεπε ὁ χρη-
σμός, σκοτώνεται.

Στά ἔργα πού ἐξετάσαμε παραπάνω περιέχεται πάντοτε κάποιος
χρησμός πού τὸ ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο γνωρίζει ἀπὸ καιρό καί προ-
σπαθεῖ μὲ κάθε τρόπο νά ἀποφύγει τὴν ἐκκλήρωσή του (Ἀκρίσιος, Ἀ-
λεος, Οἰνόμαος, Ὀδυσσεύς). Τελικά ὅμως εἴτε συμβαίνει κάτι ἀπροσ-
δόκητο πού ἀνατρέπει τὴν ἀπατηλὴ ἀσφάλεια τοῦ ἥρωα (Λαρισαῖοι, Ὀδυς-
σεύς ἀκανθοπλήξ) εἴτε ὁ χρησμός ἐκπληρώνεται χωρίς προηγούμενη παρα-
πλάνη τοῦ θύματος (Ἀλεάδαι, Οἰνόμαος). Εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα πού μᾶς
ἐνδιαφέρει προτεῖναμε μιὰ ὑπόθεσι ἐργασίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία
ἡ ἡμέρα ἐκκλήρωσης τοῦ χρησμοῦ εἶναι ἴδια μὲ τὴν ἡμέρα τοῦ δράμα-
τος, πράγμα πού σημαίνει ὅτι στά παραπάνω ἔργα τηρεῖται ἡ ἐνότητα
τοῦ χρόνου. Αὐτὴ ἡ ὑπόθεσι ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα τοῦ Σο-
φοκλῆ (κυρίως Τραχίνιες, ΟΤ, ΟΚ) καθὼς καί ἀπὸ τὴ διαπίστωση πού κά-
ναμε παραπάνω (σ.) ὅτι τὰ ὄνειρα πού βλέπουν οἱ ἥρωες τῆς τραγω-
δίας πραγματοποιοῦνται (ἢ κάποτε ματαιώνονται) τὴν ἐπόμενη ἡμέρα.
Καί στὶς δύο περιπτώσεις, δηλαδή καί ὅταν πρόκειται γιὰ χρησμό πού
δόθηκε στὸ ἀπώτερο ἢ τὸ ἄμεσο παρελθόν καί ὅταν πρόκειται γιὰ ὄ-
νειρο πού προηγεῖται ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμέρα τοῦ τραγικοῦ γεγο-
νότος, θέμα τοῦ δράματος εἶναι ἡ ἡμέρα ἐπαλήθευσης τοῦ χρησμοῦ ἢ
τοῦ ὀνείρου¹²². Ἡ Romilly ἐντόπισε μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ σχετικὰ
μὲ τούς χρησμούς στὸν Αἰσχύλο καί στὸν Σοφοκλῆ. Στὸν ἀρχαιότερο

τραγικό ή έκβαση του χρησμοῦ είναι προκαταβολικά γνωστή, ενώ στον νεότερο δέ δηλώνεται τόσο η φύση του μελλοντικού γεγονότος όσο ο χρόνος κατά τον οποίο θα πραγματοποιηθεί¹²³. Πραγματικά, στίς Τραχίνιες ή προθεσμία, όπως είδαμε, είναι ορισμένη, στον ΟΤ όμως οι χρησμοί δέν καθορίζουν συγκεκριμένο χρόνο. Γι' αυτό πιστεύω ότι τό συμπέρασμά της πρέπει νά διατυπωθεῖ διαφορετικά: 'Ενώ στον Αίσχύλο οι χρησμοί μπορούν νά άφορούν ολόκληρες γενιές¹²⁴ καί είναι μονοσήμαντοι, στον Σοφοκλή είναι προσωπικοί καί συνήθως δισηήμαντοι (λέω "συνήθως", γιατί ο χρησμός στον ΟΚ π.χ. είναι μονοσήμαντος¹²⁵). 'Ωστόσο ή Romilly συνέλαβε μιά ενδιαφέρουσα πτυχή του σοφόκλειου έργου, πού ίσως άπαντά καί σέ άκόμη ένα δράμα του ποιητή, τον Τρωίλο¹²⁶. Είναι έξαιρετικά έλκυστική ή υπόθεση ότι τό έργο πραγματευόταν τήν έκπλήρωση ενός χρησμοῦ, σύμφωνα μέ τον όποιο ή Τροία δέ θά κυριευόταν άπό τούς "Έλληνες, άν ο Τρωίλος συμπλήρωνε τό είκοστό έτος τής ήλικίας του¹²⁷. 'Εδω άναγνωρίζουμε γνήσια σοφόκλεια χαρακτηριστικά, καθώς γιά τον θεατή, πού είναι γνώστης του μύθου, είναι προκαταβολικά βέβαιο ότι ή Τροία θά πέσει καί, έπομένως ότι ο Τρωίλος θά πεθάνει. 'Ο χρησμός διανοίγει, όπως καί στον Αίαντα, κάποια εύόϊωνη προοπτική, πού είναι όμως άπατηλή, γιατί ο χρησμός προβλέπει στήν ούσία τον θάνατο του ήρωα.

'Ενώ τά προηγούμενα δράματα παρουσιάζουν μιά τυπολογία (χρησμός / προσπάθεια ματαίωσής του / έκπλήρωση του χρησμοῦ) πού έπιτρέπει μέ κάποια ασφάλεια νά υποθέσουμε ότι ή δράση διαρκεῖ μιά ήμέρα, άρκετές άλλες τραγωδίες είναι προβληματικές ως πρός τή διάρκεια τής δράσης τους. 'Εδω περιορίζομαι στήν έπισήμανση του προβλήματος καί προτείνω κάποια υποθετική λύση μέ τήν έπιφύλαξη ότι ένδέχεται νά άνατραπεῖ άπό τήν προσαγωγή νέων μαρτυριών πού πρός τό παρόν άγνοοῦμε. 'Η τραγωδία 'Ελένης άπαύτησις πραγματευόταν τήν πρεσβεία τών 'Ελλήνων στήν Τροία μέ αίτημα τήν έπιστροφή τής βασίλισσας πού άπήγαγε ο Πάρης. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι τό άπ.*178 άποδίδει λόγια τής 'Ελένης καί, έπομένως, ότι ή σκηνή τοποθετεῖται στήν Τροία. 'Ωστόσο τό άπ.180, όπου πρωταγωνιστοῦν ο Κάλχας καί ο Μόψος, μάς μεταφέρει στήν Κιλικία: λέγει δ' αυτό (έννοεῖ τον χρησμό πού έλαβε ο Κάλχας) Σοφοκλῆς έν 'Ελένης άπαιτήσει, ως εὔμαρμόνον εἴη άποθανεῖν, όταν κρείττονι έαυτοῦ μάντει περιτύχη' οὔτος δέ καί εἰς Κιλικίαν μεταφέρει τήν ἔριν (άνάμεσα στον Κάλχαντα καί τον Μόψο) καί τον θάνατον του Κάλχαντος. Πώς συμβιβάζονται οι δύο τόποι δράσης είναι δύσκολο νά

είκασουμε. Ἐπειδή ὁμως ἡ κύρια δράση ἀναμφισβήτητα τοποθετεῖται στήν Τροία, ὅπως ἄλλωστε ὑπαινίσσεται καί ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, θά πρέπει ἴσως νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Κάλχαντα στήν Κιλικία ἀπλῶς ἀναφερόταν, πιθανότατα στίς πρῶτες σκηνές τοῦ ἔργου, γιά νά καταδειχτεῖ ἡ ἀφερεγγυότητα τοῦ μάντη καί νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ πρόβλεψή του ὅτι ὁ πόλεμος θά διαρκοῦσε δέκα χρόνια¹²⁸. Αὐτή ἡ ἀναφορά ἴσως ἀποτελοῦσε τό κύριο ἐπιχείρημα ἐκείνων πού ὑποστήριζαν ὅτι ἡ σύγκρουση θά μπορούσε νά ἀποφευχθεῖ μέ μία διαπραγματευτική πρεσβεία στήν Τροία¹²⁹. Ἡ μόνη δυσκολία πού παρουσιάζει αὐτή ἡ ὑπόθεση εἶναι ὅτι προϋποθέτει μιᾶ χρονική μετατόπιση τοῦ θανάτου τοῦ μάντη, γιατί εἶναι εὐλόγο νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πρεσβεία πραγματοποιήθηκε στίς ἀρχές τοῦ πολέμου, ἐνῶ ὁ Κάλχας, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, πέθανε μετά τήν πτώση τῆς Τροίας. Μιά τέτοια μετατόπιση ὁμως δέν εἶναι ἄγνωστη στήν τραγωδία, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς μεταθέτει τόν γάμο τῆς Δηϊάνειρας μέ τόν Ἡρακλῆ στήν ἀρχή τῶν ἁθλῶν τοῦ ἥρωα¹³⁰ ἢ ὅτι ἡ παιδοκτονία στόν Ἡρακλῆ τοῦ Εὐριπίδη γίνεται μετά τήν ἐκτέλεση τῶν ἁθλῶν, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἁθλοὶ ἀνέκουν στήν καθαρτική διαδικασία πού ἀκολούθησε τήν παιδοκτονία¹³¹. Μέ αὐτά τά δεδομένα μπορούμε καταρχήν νά ὑποστηρίξουμε ὅτι δέν παραβιαζόταν ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου.

Ἡ Πρόκρις προϋποθέτει ἐπίσης ἓνα πλήθος γεγονότα πού δύσκολα ἐντάσσονται στό χρονικό πλαίσιο τῆς ἴδιας ἡμέρας. Ἔτσι, δέν εἶναι πιθανό ὅτι ἡ δράση τῆς τραγωδίας περιλάμβανε τήν ἐπιστροφή τοῦ Κέφαλου ἔπειτα ἀπό ὀκταετή ἀπουσία, τή δοκιμασία τῆς πίστεως τῆς Πρόκριδας ἀπό τόν μεταμφιεσμένο Κέφαλο, τήν ὑποχώρηση τῆς ἡρώιδας στόν ἔκνομο πειρασμό καί τήν τελική συμφιλίωση τῶν δύο συζύγων (πρβ. Φερεικύδη FGrHist 3 F 34). Ἀντίθετα, εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ἡ δράση τοῦ ἔργου ἄρχιζε μετά τή συμφιλίωση τοῦ ζεύγους. Πραγματικά, ὅταν κάποιος δοῦλος πληροφορεῖ τήν ἡρώίδα ὅτι ὁ Κέφαλος συχνά φωνάζει κάποια Νεφέλη κυνηγώντας στήν ἐρημιά, ἡ πληροφορόρηση αὐτή ἔχει κάποιο νόημα, μόνο ἂν ὁ Κέφαλος ἔχει νοστήσει ἀπό καιρό. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε ἡμέρα τοῦ δράματος εἶναι ἡ ἡμέρα κατά τήν ὁποία ἡ Πρόκρις ἀποφασίζει νά κατασκοπεύσει τόν σύζυγό της στό κυνήγι καί σκοτώνεται κατά λάθος ἀπό αὐτόν¹³². Ὅτι ἡ τραγωδία ἀναφερόταν καί στή δίκη τοῦ Κέφαλου στόν Ἄρειο πάγο¹³³ κάθε ἄλλο παρά βέβαιο εἶναι. Ὁ ἐλλιπής στίχος πού συγκροτεῖ τό μοναδικό ἀπόσπασμα πού μᾶς παραδόθηκε (ἀπ. 533x - κολασταὶ κάπιτιμηταὶ κακῶν) μπορεῖ πολύ καλὰ νά μήν ἀνήκει στή σκηνή τῆς δίκης, ὅπως ὑποθέτει ὁ Pearson¹³⁴, ἀλ-

λά στην ήρωίδα πού, μετά την αποκάλυψη της υποτιθέμενης άπιστίας¹³⁵ του συζύγου της, αναφέρεται, όχι ίσως χωρίς κάποια είρωνεία, στη δική του δηθεν άμεμπτη στάση πού άλλοτε του έδωσε τό δικαίωμα νά την ψέξει για την έπιλήψιμη συμπεριφορά της.

"Άλλου είδους χρονικά προβλήματα θέτουν οί Μυσοί πού πραγματεύονταν την άφιξη του Τήλεφου στη Μυοία και τόν άναγνωρισμό μέ τή μητέρα του Αϋγη. Δέν υπάρχει, πιστεύα, άμφιβολία ότι τό άπ.411 'Ασία μέν ή σύμπασα κλήζεται, ξένε, / πόλεις δέ Μυσῶν Μυσία προσήγορος εἶναι άπάντηση σέ έρώτηση του ήρωα για τό όνομα του τόπου στον όποιο έφτασε. "Αν εἶναι έτσι, τότε ή δράση θά πρέπει νά περιλάμβανε τή συνάντηση του Τεύθραντα μέ τόν Τήλεφο, την άποστολή του τελευταίου για έξουδετέρωση του "Ιδα, και τόν γάμο του ήρωα μέ την άγνωστη μητέρα του ως άμοιβή για τό κατόρθωμά του¹³⁶. "Ότι όλα αυτά τά γεγονότα εἶναι δυνατό νά συμβοῦν μέσα σέ μία ήμέρα δέν μπορούμε νά τό άποκλείσουμε. Τό έρώτημα εἶναι αν ή δράση επέκτεινόταν και τή νύχτα, όπως μαρτυρεῖ ο Αίλιανός (Περί ζήνων ιδιότητος 3,47): δότε μοι τούς τραγικούς...και πρό γε εκείνων τούς μυθοποιούς έρέσθαι τί βουλόμενοι τοσαύτην άγνοαν...καταχέουσιν...του Τηλέφου του μή πειραθέντος μέν της όμιλίας, συγκατακλινέντος δέ τῇ γειναμένη καί πράξαντος αν τά αυτά (έννοεῖ όπως και ο Οιδίπους), εἰ μή θεῖα πομπή διεῖρξεν ο δράκων. "Ως τώρα δέ συναντήσαμε κανένα παρόμοιο φαινόμενο, γιατί, όπως είδαμε, οί 'Ικετίδες και οί Χοηφόρες απλώς αναφέρονται στο πλησίασμα της νύχτας, ενώ ο φόνος τών Αίγυπτίων στην τριλογία τών 'Ικετίδων την πρώτη νύχτα του γάμου έκτελοῦνταν στο διάστημα ανάμεσα σέ δύο δράματα. "Ετσι έδω θά είχαμε τή μοναδική άπόπειρα δολοφονίας τῇ νύχτα¹³⁷. Τό γεγονός ότι μερικά έργα άρχιζαν πριν από την άνατολή του ήλιου καθιστᾶ απόλυτα νόμιμη τή συνέχιση της δράσης σέ όρισμένα άλλα έργα για λίγες ώρες μετά τή δύση του ήλιου. "Επειδή όμως δέ γνωρίζουμε πώς διαδραματίστηκαν τά γεγονότα στον Σοφοκλή, εἶναι προτιμότερο νά αναβάλουμε οποιαδήποτε άπάντηση στο έρώτημα πού θέσαμε¹³⁸. (Για τόν Κρεσφόντη του Εϋριπίδη βλ. παρακάτω σ.72).

Και στον Παλαμήδη δημιουργοῦνται προβλήματα, αν ακολουθήσουμε πιστά τή διήγηση του 'Υγίνου (fab.105), σύμφωνα μέ την όποία ο 'Οδυσσεάς ζήτησε τή μετακίνηση του έλληνικοῦ στρατοπέδου για μία ήμέρα επικαλούμενος κάποιο όνειρο πού επέβαλλε αύτή τή μεταφορά. Κατά τή διάρκεια της άπουσίας του στρατοῦ θά πρέπει νά έγινε ή ταφή του χρυσοῦ στον τόπο όπου ο Παλαμήδης είχε τή σκηνή του. "Η αποκάλυψη πρέπει νά έγινε την επόμενη ήμέρα μέ βάση κάποιο γράμμα πού

βρέθηκε στα χέρια ενός Φρύγα και πού υποτίθεται ότι άπευθυνόταν από τόν Πρίαμο στόν Παλαμήδη και άνέφερε τό άκριβές ύψος τοῦ ποσοῦ πού έλαβε ὁ ἥρωας, γιά νά προδώσει τούς "Ελληνες. "Αν ὁ ποιητής άκολουθοῦσε κατά γράμμα αὐτή τή διήγηση, άσφαλῶς θά καταστρατηγοῦσε τήν ένότητα τοῦ χρόνου. "Ωστόσο δέν ὑπάρχει καμιά ένδειξη πρὸς αὐτήν τήν κατεύθυνση, και μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι ἡ ταφή τοῦ χρυσοῦ, ὅπως και ὁ άποδεκατισμός τῶν κοπαδιῶν από τόν Αἴαντα, έγινε σέ χρόνο "έξω τοῦ δράματος". Τό έργο θά πρέπει νά άρχιζε μέ τήν έπιστροφή τοῦ στρατοπέδου στήν παλιά του θέση και τήν επίδοση τῆς συκοφαντικῆς έπιστολῆς στόν "Αγαμέμνονα, ἡ ὁποία θά στοιχίσει τή ζωή τοῦ ἥρωα.

"Ο Αἰγέας πραγματευόταν πιθανότατα τήν άφιξη τοῦ Θησέα στήν "Αθήνα έπειτα από τήν έκκαθάριση τῶν διαφόρων κακοποιῶν τῆς περιοχῆς, τούς ὁποίους ὑπαινίσσεται τό άπ.22. Στήν "Αθήνα ὁ ἥρωας θά πρέπει νά άνέλαβε τήν έξόντωση τοῦ μαραθῶνιου ταύρου (βλ. άπ.*25). Μετά από αὐτόν τόν άθλο ἴσως άκολουθοῦσε ἡ άναγνώριση πατέρα και γιοῦ. "Η δράση δέ φαίνεται νά άπαιτεῖ χρόνο μεγαλύτερο από μία ἡμέρα.

Στόν "Ιοβάτη επίσης έχουμε έναν άριθμό δοκιμασιῶν τοῦ ἥρωα. "Η ένότητα τοῦ χρόνου μπορεί νά τηρηθεῖ και έδῶ, αν υποθέσουμε ὅτι ὁ Βελλεροφόντης έκτελεῖ στό χρονικό πλαίσιο τοῦ δράματος τήν τελευταία επικίνδυνη άποστολή του¹³⁹ από αὐτές πού ὑπαινίσσεται ὁ "Ασκληπιάδης στά Τραγῳδούμενά του (FGrHist 12 F 13): ὁ δέ ("Ιοβάτης) πολλοῦς αὐτόν (τόν Βελλεροφόντη) έγγυμνάσας άθλοισι, ὡς οὐχ έώρα φθειρόμενον, ὑπετόκησε τήν κατ' αὐτοῦ στρατηγηθεῖσαν δεινὴν διαβολήν — οὐ γάρ αν τοσούτων κακῶν ὄχλον μή άθῳος ὢν τῇ δυνάμει κατηγωνίσατο— έδωκέ τε αὐτῷ τήν ἰδίαν θυγατέρα εἰς γάμον Κασάνδραν και τῆς βασιλείας μοῖράν τινα.

Μέ τίς σκέψεις πού προηγήθηκαν έπιχειρίσαμε νά έντοπίσουμε ὁρισμένα προβλήματα χρονικῆς ὀργάνωσης τῶν χαμένων τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι έξαντλήσαμε τά έργα και τά ποιήματα¹⁴⁰ πού συνδέονται μαζί τους. Στό σημεῖο αὐτό θά έπιθυμοῦσα νά θυμίσω ὅτι άγνοοῦμε τήν άκριβή ὑπόθεση τουλάχιστον δώδεκα δραμάτων τοῦ Σοφοκλῆ¹⁴¹, έκτός, φυσικά, αν μερικά από αὐτά άποτελοῦν έναλλακτικούς τίτλους άλλων τραγωδιῶν, πράγμα πού δέν εἴμαστε σέ θέση νά τό ποῦμε, ένῶ τό θέμα πολλῶν από τά ὑπόλοιπα δράματα, πού μπορούμε μέ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη πιθανότητα νά τό εἰκάσουμε, ὑποβάλλει τήν έντύπωση ὅτι τηρεῖται ἡ ένότητα τοῦ χρόνου. Αὐτό τό συμπεραίνουμε μέ κάποια άσφάλεια, ὅταν τό θέμα άπαντᾷ και

σέ κάποιο σωζόμενο δράμα του Εύριπίδη. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται τὰ ἐξῆς δράματα: Ἑρμιόνη (πρβ. Ἀνδρομάχη), Ἰφιγένεια (πρβ. ΙΑ), Κρέουσα (πρβ. Ἰωνά), Φαίδρα (πρβ. Ἰππόλυτο). Στίς Λάκαινες ἡ ἀπαγωγή τοῦ Παλλαντίου ἀπό τόν Ὀδυσσεά καί τόν Διομήδη μέσα ἀπό τήν Τροία θά πρέπει νά παρουσίαζε κάποιες ὁμοιότητες μέ τήν ΙΤ¹⁴², τό θέμα τῆς Πολυξένης ἀποτελεῖ τό πρῶτο μέρος τῆς Ἑκάβης, ἐνῶ ἡ ἐκδίκηση τῆς Πρόκνης στόν Τηρέα θυμίζει τή Μήδεια¹⁴³. Οἱ φρύγες πραγματεύονταν πιθανότατα τήν ἀναίρεση τοῦ πτώματος τοῦ Ἑκτορα ἀπό τόν Πρίαμο, εἶχαν δηλαδή τό θέμα τῆς ὁμώνυμης χαμένης τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου πού συζητήσαμε πρὶό πάνω¹⁴⁴. Ἡ δραματοποίηση τῆς ἱστορίας τοῦ νόθου γιου τοῦ Ὀδυσσεά στόν Εὐρύαλο δέν πρέπει νά ἀπαιτοῦσε χρόνο περισσότερο ἀπό μία ἡμέρα. Ἡ ἐπιστολή πού περιεῖχε ὅλα τὰ ἀναγνωριστικά στοιχεῖα ταυτότητας τοῦ κομιστῆ τῆς περιῆλθε στά χέρια τῆς Πηνελόπης, ἡ ὁποία συκοφαντεῖ τόν νέο στόν ἀνυποψίαστο Ὀδυσσεά καί ἔτσι προκαλεῖ μιὰ ἀκούσια παιδοκτονία. Τό ἴδιο χρονικό διάστημα ἐπαρκεῖ καί στήν περίπτωση τῆς τιμωρίας τοῦ Λαοκόοντα, ὁ ὁποῖος κάποτε πρόσβαλε τόν Ἀπόλλωνα¹⁴⁵, καθώς καί στήν περίπτωση τιμωρίας τοῦ θάμυρη καί τῆς Νιόβης¹⁴⁶ στίς ὁμώνυμες τραγωδίες, ἐνῶ ἡ δραματοποίηση τῶν θεμάτων τοῦ Ἀἴαντα Λοκροῦ¹⁴⁷, τῶν Καμικῶν, τῶν Ποιμένων (πρβ. ἀπ. 502, 1 ἐωθινός), τοῦ Τεύκρου καί τῶν Ριζοτόμων φαίνεται ὅτι δέν προϋποθέτει τήν ὑέρβαση τοῦ ἡμερήσιου κύκλου. Περισσότερο δέν ἐπιτρέπει τό ὑλικό μας νά προχωρήσουμε, καί γι' αὐτό μπορούμε νά κλείσουμε ἐδῶ τήν ἔρευνα σχετικά μέ τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Σοφοκλῆ.

Μέ τόν Εὐριπίδη ἡ σοφόκλεια προτίμηση γιά τόν καθορισμό τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης φτάνει στά ὅρια τῆς τυποποίησης, ὅπως δείχνουν οἱ θεσμοφοριάζουσες τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅπου ὁ τελευταῖος τραγικός διακωμωδεῖται γιά τήν κλίση του αὐτή μέ τούς ἐξῆς στίχους (76-7): τῇδε θῆμέρα κριθήσεται / εἴτ' ἔστ' ἔτι ζῶν εἴτ' ἀπόλῳ Εὐριπίδης. Οἱ στίχοι αὐτοί, πού πιθανότατα παρατραγωδοῦν ἕνα χωρίο ἀπό τόν Τήλεφο τοῦ Εὐριπίδη¹⁴⁸, ἀνακαλοῦν στή μνήμη σκηνές τραγωδιῶν, ὅπου ἡ ἀναφορά στήν ἡμέρα τῆς δράσης ἀποτελεῖ μόνιμα ἐπαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό. Μόνο ἕνας σκηνικός ποιητής πού γνώριζε καλά τὰ προβλήματα τοῦ θεάτρου θά μπορούσε νά ὑπαινιχτεῖ μιὰ τέτοια διαπίστωση καί, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Ἀθηναῖος (21 e): παρά δέ τοῖς κωμικοῖς ἡ περί τῶν τραγικῶν ἀπόκειται πίστις¹⁴⁹. Μιὰ σύγκριση μέ τήν πρακτική τοῦ Σοφοκλῆ ὡς πρὸς τό θέμα αὐτό δείχνει ὅτι ἐνῶ ὁ Σοφοκλῆς ἐπισημαίνει τό χρονικό πλαίσιο συνδέοντάς το μ' ἕνα συγκεκριμένο στάδιο τῆς

δράσης, ὅπως εἶναι ἡ μαντεία τοῦ Κάλχαντα στόν Λῆαντα ἢ ὁ ἀναγνωρισμός τῶν δύο ἀδελφῶν στήν Ἡλέκτρα, ὁ Εὐριπίδης συνηθίζει νά προσδιορίζει τήν κρίσιμη ἡμέρα τῆς τραγωδίας ἀπό πολύ νωρίς (στόν πρόλογο), καί μάλιστα ὁ προσδιορισμός αὐτός γίνεται σέ μερικές τραγωδίες ἀπό κάποιον θεό ἢ ἓνα πρόσωπο μέ ὑπερφυσικές ιδιότητες ὅπως ὁ νεκρός Πολύδωρος στήν Ἑκάβη. Σ' αὐτήν τήν τελευταία κατηγορία ὑπάγεται ἡ "Αλκηστη, ἡ ἀρχαιότερη σωζόμενη τραγωδία¹⁵⁰, μέ τήν ὁποία μπορούμε νά ἀρχίσουμε τή διερεύνηση τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη.

ΑΛΚΗΣΤΗ

Στό δράμα αὐτό ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τῆς ἡρώιδας ὑπογραμμίζεται ἀπό τόν Ἀπόλλωνα, πού προλογίζει τό ἔργο (20-1): τῇδε γάρ σφ' ἐν ἡμέρᾳ / θανεῖν πέπρωται καί μεταστῆναι βίου. Ὅτι ἡ ἡρώιδα θά σωθεῖ τελικά χάρι στή γενναία παρέμβαση τοῦ Ἡρακλῆ τό πληροφορούμαστε ἀργότερα (64 κέ.) ἀπό τόν διάλογο Ἀπόλλωνα καί Θανάτου, χωρίς ὅμως νά γίνεται ρητή ἀναφορά στήν ἡμέρα τῆς σωτηρίας τῆς βασίλισσας. Γεγονός εἶναι πάντως ὅτι τῇ θεϊκῇ πρόρρηση τήν ἀκούει μόνο ὁ θεατής, ἐνῶ τά πρόσωπα τοῦ ἔργου πιστεύουν ὅτι ἡ μοιραία ἡμέρα γιά τήν Ἀλκηστη ἔχει φτάσει. Συγκεντρώνω τά σχετικά χωρία:

- (α) Χο. καί μὴν τόδε κύριον ἦμαρ. (105)
- (β) Θε. πεπρωμένη γάρ ἡμέρα βιάζεται. (147)
- (γ) Θε. ἐπειδὴ γάρ ἦσθεθ' ἡμέραν τήν κυρίαν / ἤκουσαν. (158-9)
- (δ) Αλ. καί τόδ' οὐκ ἐς αὔριον
οὐδ' ἐς τρίτην μοι μηνός ἔρχεται κακόν,
ἀλλ' αὐτίκ' ἐν τοῖς οὐκέτ' οὔσι λέξομαι. (320-2)¹⁵¹

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπό τό σημεῖο αὐτό καί πέρα δέ γίνεται καμιά ἀναφορά στή μοιραία ἡμέρα, ἀλλά δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῶν ὑπόλοιπων γεγονότων τοποθετεῖται στό πλαίσιο τῆς ἴδιας ἡμέρας. Ἔτσι, ὁ Ἡρακλῆς καταλύει στό παλάτι τοῦ Ἀδμητοῦ λίγο πρίν πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐκφορά τῆς νεκρῆς βασίλισσας, ἐνῶ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἀλκηστης καί ἡ ἀπόδοσή της στόν Ἀδμητο συμβαίνουν προτοῦ ἀκόμη πεῖ ὁ βασιλιάς στό ἔρημο παλάτι μετά τόν ἐνταφιασμό τῆς πιστῆς γυναίκας του. Εἶναι, ἐπομένως, ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ θάνατος καί ἡ ἀνάσταση τῆς ἡρώιδας ἀποτελοῦν γεγονότα τῆς ἴδιας ἡμέρας.

ΜΗΔΕΙΑ

Ἐνῶ στήν Ἀλκηστη ἡ κρίσιμη ἡμέρα εἶναι προκαταβολικά γνωστή,

στή Μήδεια ή ήρωίδα πληροφορεΐται τήν απέλασή της από τήν Κόρινθο κατά τή διάρκεια τοῦ δράματος. Ἡ απόφαση τοῦ Κρέοντα πρέπει νά ἐκτελεστεΐ ἀμέσως, ἀλλά ή Μήδεια κατορθώνει νά ἀναβάλει τήν ἐξορία της γιά μία μόνο ήμέρα (340 μίαν με μεῖναι τήνδ' ἔασον ήμέραν)¹⁵². Ὁ βασιλιάς εἶναι κατηγορηματικός σχετικά μέ τήν προθεσμία παραμονῆς τῆς ήρωίδας (351-3):

εἴ σ'ή 'πιούσα λαμπάς ὀφεται θεοῦ
καί παῖδας ἐντός τῆοδε τερμόνων χθονός,
θανῇ.

Αὐτή ή μικρή ἀναβολή ἀρκεῖ γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ἐκδικητικοῦ σχεδίου τῆς Μήδειας, ή ὁποία τονίζει τήν ἐπιπολαιότητα τοῦ ἐχθροῦ της.

ὁ δ' ἐς τοσοῦτον μωρίας ἀφίκετο,
ὥστ' ἐξόν αὐτῷ τάμ' ἐλεῦν βουλευματα
γῆς ἐκβαλόντι, τήν δ' ἀφῆκεν ήμέραν
μεῖναί μ', ἐν ἧ τρεῖς τῶν ἐμῶν ἐχθρῶν νεκρούς
θήσω, πατέρα τε καί κόρην πόσιν τ' ἐμόν.(371-5)

Τό σχέδιο αὐτό ή Μήδεια θά τό τροποποιήσει κατά τή διάρκεια τοῦ ἔργου καί θά στρέψει τήν ἐκδικητική της μανία ὄχι ἐναντίον τοῦ Ἰάσονα ἀλλά ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν παιδιῶν της, γιά νά προκαλέσει στόν πατέρα τους μεγαλύτερη ὀδύνη. Ἔτσι, ὅταν φτάνει ή ὥρα νά σκοτώσει τά παιδιά της, ζητᾷ ἀπό τόν ἑαυτό της νά ξεχάσει γιά λίγο ὅτι εἶναι μητέρα τους (1247-8): λαθοῦ βραχεῖαν ήμέραν παίδων σέθεν, / κᾶπειτα θρήνει. Πρόκειται γιά τό ἴδιο χρονικό διάστημα γιά τό ὁποῖο ὁ Ὀδυσσεύς στόν φιλοκτήτη προτρέπει τόν Νεοπτόλεμο νά ἀρνηθεῖ τόν ἐντιμο χαρακτήρα του (83-5). Ἐνῶ ὅμως ἐκεῖ ή ἀπαίτηση τῆς προσωρινῆς λήθης προέρχεται ἀπό κάποιο ἄλλο πρόσωπο καί δέ θέτει σέ κίνδυνο τή ζωή τοῦ Φιλοκτήτη, ἐδῶ ή προσταγή πηγάζει ἀπό τόν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ ἴδιου τοῦ δράστη, καί ή ἐκτέλεσή της συνεπάγεται μία πράξη ὀριστική καί ἀμετάκλητη. Τό ήμερήσιο πλαίσιο ὑπογραμμίζει καί ὁ χορός, ἀφοῦ πληροφορήθηκε προηγουμένως τόν θάνατο τοῦ Κρέοντα καί τῆς κόρης του (1231-2): ἔοιχ' ὁ δαῖμων πολλά τῆ δ' ἐν ήμέρᾳ / κακά ξυνάπτειν ἐνδύκως Ἰάσονι¹⁵³. Στό τέλος τοῦ ἔργου ὁ ἀριθμός τῶν φόνων εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος μέ τό περιορισμένο χρονικό διάστημα, μέσ στό ὁποῖο ἐκτελοῦνται. Ὁ χρόνος τῆς δράσης μειώνεται μάλιστα ἀκόμη περισσότερο, ἂν θεωρήσουμε χρονική ἀναφορά τήν ἐπιστροφή τῶν παιδιῶν τῆς Μήδειας ἀπό τό πρωινό τους παιχνίδι (46-7): ἀλλ' οὔδε παῖδες ἐκ τρόχων πεπαυμένοι / στείχουσι.

ΗΡΑΚΛΕΙΔΕΣ

Στό δράμα αυτό, μολονότι αποκομίζει κανείς την έντύπωση ότι τό χρονικό πλαίσιο μένει άόριστο, είναι πολύ πιθανό ότι ή δράση έκτυλίσσεται σέ μία ήμέρα, τήν ήμέρα τής άριστείας τοῦ θαυματουργά άνανεωμένου 'Ιόλαου (851-3):

ήρ'άσασθ' "Ηβη Ζηνί θ' ήμέραν μίαν
νέος γενέσθαι κάποτείσασθαι δίκην
έχθρους.

'Αποτέλεσμα αύτής τής σύντομης άριστείας είναι ή ήττα καί ή σύλληψη τοῦ Εύρυσθέα, ό όποίος θά έμφανιστεῖ πρός τό τέλος τοῦ δράματος, ένω ό 'Ιόλαος δέ θά έπιστρέψει από τόν έξωσκηνικό χωρο, γιατί ή παρουσία του θά δημιουργοῦσε προβλήματα στόν ποιητή¹⁵⁴. Είναι ή έδια ήμέρα κατά τήν όποία ή 'Αλκμήνη αποικτᾶ τήν έλευθερία της (788-9):

ᾧ φύλταθ', ή δε σ' ήμέρα διήλασεν
έλευθερῶσαι τοῦσδε τοῦς άγγέλμασιν.

'Ο Εύριπίδης κατορθώνει νά συμπυκνώσει τά γεγονότα χρησιμοποιώντας τά έξής μέσα:

(α) 'Ο Εύρυσθέας δέ βρίσκεται, όπως θά περιμέναμε, στό "Αργος αλλά στά Μέγαρα, έτοιμος για έπέμβαση (275-9):

ήξω δέ πολλήν "Αρεος 'Αργείου λαβών
πάγχαλκον αἰχμήν δεῦρο. μυρίου δέ με
μένουσιν άσπιστῆρες Εύρυσθεύς τ' ἄναξ
αὐτός στρατηγῶν' 'Αλκ'άθου δ' έπ' έσχάτοις
καταδοκῶν τάνθένδε τέρμασιν μένει.

(β) 'Ο Δημοφών τονίζει μέ έμφαση τήν εύκινησία καί ταχύτητα τοῦ άργειακοῦ στρατοῦ (337-9):

πρῶτα μέν σκοπούς
πέμψω πρός αὐτόν, μή λάθῃ με προσπεσών'
ταχύς γάρ "Αργει πᾶς άνήρ βοηδρόμος.

(γ) Τό πεδίο τής μάχης μένει άκαθόριστο, αλλά βρίσκεται στήν 'Αττική' έτσι δέ δημιουργεῖται ή έντύπωση μετακινήσεων σέ μακρινή απόσταση¹⁵⁵.

ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ

Τό δράμα αυτό είναι τό δεύτερο μετά τήν "Αλκηστη πού άρχίζει μέ μιá πρόβλεψη κάποιου θεοῦ. 'Η 'Αφροδίτη προλέγει τόν θάνατο τοῦ άγνοῦ 'Ιππόλυτου δύο φορές: (α) τιμωρήσομαι / 'Ιππόλυτον έν τῇ δ' ήμέρᾳ (21-2)' (β) οὐ γάρ οἷδ' άνεψγμένας πύλας / "Αιδου, φάος δέ λούσθιον βλέπων τόδε (56-7).

Ἡ θεά θέτει σέ κίνηση ἕναν μηχανισμό πού τροφοδοτεῖται ἀπό ἔντονα πάθη καί ὁδηγεῖ μέ βεβαιότητα καί ταχύτητα στήν καταστροφή. Ἡ ἡμέρα αὐτοκτονίας τῆς Φαίδρας¹⁵⁶ εἶναι καί ἡμέρα ἐπιστροφῆς τοῦ Θησέα στήν Τροιζήνα καί τῆς ἀνακάλυψης τῆς συκοφαντικῆς ἐπιστολῆς. Ἡ χρήση τῶν εὐχῶν πού παραχώρησε ὁ Ποσειδῶνας στόν Θησέα¹⁵⁷, στίς ὁποῖες εἶχε ἤδη ἀναφερθεῖ ἡ Ἀφροδίτη στόν πρόλογο (44-6), εἶναι ἄμεση. Ὁ βασιλιάς καταριέται τόν γιό του (889-90): ἡμέραν δέ μή φύγῃ τήν δ'.

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ

Τό ἔργο διαρεῖται σέ δύο μέρη μέ φανερές ἀντοστοιχίες¹⁵⁸. Στό πρῶτο μέρος κινδυνεύει ἡ Ἀνδρομάχη πού τελικά σώζεται χάρι στήν ἔγκαιρη παρέμβαση τοῦ Πηλέα, ἐνῶ ἡ Ἑρμιόνη στό δεύτερο μέρος τῆς τραγωδίας φοβᾶται τήν τιμωρία γιά τή συμπεριφορά της ἀπέναντι στήν ἀντίζηλό της, καθώς ἀναμένει τήν ἐπιστροφή τοῦ Νεοπτόλεμου ἀπό τοὺς Δελφούς. Ὅτι ἡ μεταβολή στήν τύχη τῶν δύο γυναικῶν συμβαίνει τήν ἴδια ἡμέρα τό βεβαιώνει ἡ τροφός μέ τά λόγια της πού ἀποτελοῦν τήν εἴσαγωγή τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ δράματος:

ᾧ φίλταται γυναῖκες, ὥς κακόν κακῷ
διὰδοχον ἐν τῇ δ' ἡμέρᾳ πορσύνεται. (802-3)

Ὅτι ἡ ἀναγγελία τοῦ θανάτου καί ἡ μεταφορά τοῦ πτώματος τοῦ Νεοπτόλεμου εἶναι γεγονότα πού ἐπίσης ἀνήκουν στήν ἴδια ἡμέρα εἶναι πολύ πιθανό, ὅπως θά δείξουμε παρακάτω¹⁵⁹.

ΕΚΑΒΗ

Τό φάντασμα τοῦ ἀδικοσκοτωμένου Πολύδωρου προβλέπει στοὺς στίχους 43-8 τήν πορεία τῆς δράσης (θυσία τῆς Πολυξένης στόν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα / ἀνακάλυψη τοῦ πτώματός του πού ἔχει ἐκβρασθεῖ στήν ἀκτὴ) καί καθορίζει τό χρονικό πλαίσιο τοῦ ἔργου

ἡ πεπρωμένη δ' ἄγει
θανεῖν ἀδελφὴν τῷ δ' ἐμὴν ἐν ἡματι
δυσὲν δέ παῖδουσιν δύο νεκρῷ κατόφεται
μήτηρ, ἐμοῦ τε τῆς τε δυστήνου κόρης.
φανήσομαι γάρ, ὥς τάφου τλήμων τύχῳ,
δούλης ποδῶν πάρουθεν ἐν κλυδωνίῳ.

Ἡ δυστυχία πού θά πλήξῃ τήν Ἑκάβη συγκεντρώνεται στήν ἴδια ἡμέρα, καί ὁ διπλὸς θάνατος αὐξάνει στόν μέγιστο βαθμό τόν οἶκτο τοῦ θεατῆ γιά τήν αἰχμάλωτη βασίλισσα. Ὁ ποιητὴς φροντίζει νά συμπέ-

σουν τὰ δύο γεγονότα, μολονότι ἡ δολοφονία τοῦ Πολύδωρου εἶναι παλαιότερη (30 κέ.). Στήν Ἀντιγόνη συναντοῦμε κάτι παράλληλο, μέ τή διαφορά ὅτι ὁ θάνατος τῶν δύο ἀδελφῶν εἶναι ταυτόχρονος καί τό γεγονός ἀνήκει ἤδη στό παρελθόν. Συγκεντρώνω τά σχετικά χωρία:

(α) Ισ. μιᾷ θανόντιον ἡμέρᾳ διπλῇ χερσί. (14)

(β) Ισ. τρίτον δ' ἀδελφῷ δύο μύαν καθ' ἡμέραν
αὐτοκτονοῦντε τῷ ταλαιπώρῳ μόρον
κοινόν κατειργάσαντ' ἐπ' ἀλλήλοιν χεροῦν. (55-7)

(γ) Κρ. ὅτ' οὖν ἐκεῖνοι πρὸς διπλῆς μούρας μύαν
καθ' ἡμέραν ὦλοντο παύσαντές τε καί
πληγέντες αὐτόχειρι σὺν μιάσματι,
ἐγὼ κράτη δὴ πάντα καί θρόνους ἔχω. (170-3)

Πρόθεση τοῦ Εὐριπίδη, ἐπομένως, εἶναι νά τηρήσει τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου στήν Ἑκάβη. Αὐτό σημαίνει ὅτι τόσο ἡ μετακίνηση τοῦ στρατοῦ (ὄχι τοῦ στρατοπέδου!) ἀπό τή θρακική χερσόνησο (33-4) στόν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα (521-2) ὅσο καί ἡ ἄφιξη τοῦ Πολυμήστορα ἀπό τό παλάτι του στό στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων δέν ἀπαιτοῦν χρονικό διάστημα μεγαλύτερο ἀπό μία ἡμέρα¹⁶⁰.

ΙΚΕΤΙΔΕΣ

Τό δράμα αὐτό παρουσιάζει ἀρκετές ὁμοιότητες μέ τοὺς Ἡρακλεῖδες. Καί ἐδῶ μιὰ ὁμάδα ἱκετῶν ζητᾷ τήν προστασία τοῦ Ἀθηναίου βασιλιᾶ. Ἕνας κήρυκας προσπαθεῖ μέ τήν ἀπειλή κήρυξης πολέμου νά ματαιώσῃ τήν ἀποδοχή τῆς ἱκεσίας. Τό πρόβλημα λύνεται μέ μάχη πού κερδίζει ὁ εὐσεβὴς βασιλιάς — στοὺς Ἡρακλεῖδες, βέβαια ἡ νίκη προϋποθέτει τή θυσία τῆς Μακαρίας. Ἐνῶ ὅμως στοὺς Ἡρακλεῖδες δέν ἐπανεμφανίζονται ὁ Δημοφῶν καί ὁ Ἰόλαος, καί τό ἔργο τελειώνει μέ τήν ἀντιπαράθεση Ἀλκμήνης καί Εὐρυσθέα, στίς Ἰκέτιδες ὁ Θησεὺς κυριαρχεῖ σέ ὁλόκληρο τό δράμα. Ἐπιπλέον ὁ πόλεμος τοῦ Δημοφώντα εἶναι ἀμυντικός, ἐνῶ ὁ Θησεὺς ἀναλαμβάνει πολεμική ἐπιχείρηση ἐναντίον τῆς θήβας, γιὰ νά πάρῃ πίσω τοὺς Ἀργεῖους νεκρούς. Αὐτές οἱ διαφορές εἶναι σημαντικές γιὰ τόν καθορισμό τοῦ χρόνου διάρκειας τῆς δράσης, γιατί ἡ προσοχή τοῦ θεατῆ συγκεντρώνεται στίς κινήσεις τοῦ Θησεᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπό τήν Ἐλευσίνα, ὅπου τοποθετεῖται ἡ σκηνή τοῦ ἔργου, πηγαίνει στήν Ἀθήνα, ὅπου συγκαλεῖ τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου (349-51), καί στή συνέχεια συγκεντρώνει στρατό στό Καλλίχορο (391-2). Αὐτές τίς κινήσεις ὅμως, πού ἀναλώνουν δραματικό χρόνο, ὁ ποιητής τίς

τοποθετεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ κήρυκα τῶν Θηβαίων καὶ μέ αὐτό τό στρατήγημα κατορθώνει νά ἐξοικονομήσει χρόνο, γιατί ὁ Θησέας εἶναι ἤδη ἔτοιμος νά ἀπαντήσῃ στήν πρόκληση τῶν Θηβαίων, ὅταν μέ τό στόμα τοῦ κήρυκά τους, θέτουν συγκεκριμένη προθεσμία γιά τὴν ἀπέ-
λαση τῶν ἱκετίδων (467-75):

ἐγὼ δ' ἀπαυδῶ πᾶς τε Καδμεῖος λεώς
"Αδραστον ἐς γῆν τήνδε μή παριέναι"
εἰ δ' ἔστιν ἐν γῇ, πρὶν θεοῦ δυνάσει λῆσαι,
λύσαντα σεμνά στεμμάτων μυστήρια
τῆσδ' ἐξελαύνειν, μηδ' ἀναιρεῖσθαι νεκρούς
βίᾳ, προσήκοντ' οὐδέν Ἀργείων πόλει.
κᾶν μὲν πύθη μοι, κυμάτων ἄτερ πόλιν
σὴν ναυστολήσεις· εἰ δέ μή, πολὺς κλύδων
ἡμῶν τε καὶ σοῦ συμμάχοις τ' ἔσται δορός.

Οἱ στίχοι αὐτοὶ πρέπει νά συνδυαστοῦν μέ τοὺς στίχους 650-1 τῆς ἀγγελικῆς ρήσης: λαμπρά μὲν ἀκτὺς ἡλίου, κανὼν σαφῆς, / ἔβαλλε γαῖαν¹⁶¹. Ὁ ποιητής ἐπιθυμεῖ προφανῶς νά ὑποβάλλῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἥλιος δέν ἔχει δύσει ἀκόμη ὅτι δηλαδή δέν ἔχει ἐκπνεύσει ἡ προθεσμία τοῦ Θηβαίου κήρυκα· διαφορετικὰ δύσκολα θά μπορούσαμε νά φανταστοῦμε γιατί δέν ἀποσιώπησε αὐτὴ τὴ χρονικὴ λεπτομέρεια, ὅπως τό κάνει στοὺς Ἡρακλεῦδες, ἢ γιατί δέν τόνισε μέ μεγαλύτερη σαφήνεια τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἡμέρας¹⁶². Μέ αὐτόν τὸν τρόπο ὁ Εὐριπίδης ὄχι μόνο τηρεῖ τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ, πράγμα πού εἶναι σημαντικότερο, ἀυξάνει καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἔργου του, καθὼς τό αἶτημα τῶν ἱκετίδων ικανοποιεῖται τὴν ἴδια ἡμέρα¹⁶³. σ' αὐτὴν τὴν ἡμέρα ἀναφέρονται μέ ἔμφαση οἱ Ἄργεῖες μητέρες:

(α) νῦν τήνδ' ἄελπτον ἡμέραν ἰδοῦσ' ἐγὼ
θεοὺς νομίζω. (731-2)

(β) ἐμοὶ δέ παύδων μὲν εἰσιδεῖν μέλη
πικρόν, καλόν θέαμα δ', εἴπερ ὄφομαι,
τάν ἄελπτον ἀμέραν

ἰδοῦσα, πάντων μέγιστον ἄλγος. (782-5)

Πάντως ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Εὐριπίδης τόσο στοὺς Ἡρακλεῦδες ὅσο καὶ στίς Ἰκέτιδες ἐπιχειρεῖ τὴ σύζευξη τοῦ προβλήματος ἂν θά γίνῃ δεκτό τό αἶτημα τῆς ἱεσίας (αὐτό εἶναι τό μοναδικό θέμα τῶν Ἰκετίδων τοῦ Αἰσχύλου) μέ τὴν περιγραφή τῶν συνεπειῶν πού ἐπισύρει ἡ ἀποδοχή τῆς ἱεσίας. Αὐτὴ ἡ διεύρυνση τοῦ θέματος εἶναι φυσικὸ νά ἔχει ἐπιπτώσεις καὶ στὴ χρονικὴ ὀργάνωση τῆς τραγωδίας, πού εἰ-

δικά στην περίπτωση των Ίκετιδών του Εύριπίδη γίνεται ακόμη πιο προβληματική, όπως θά δούμε, μέ τήν παρουσία τής Ευάδνης.

ΗΛΕΚΤΡΑ

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ δράση πού ἀκολουθεῖ μετά τήν ἄφιξη τοῦ πρεσβύτη παιδαγωγοῦ καί τόν ἀναγνωρισμό τῶν δύο ἀδελφῶν ὥς τό τέλος τοῦ ἔργου διαρκεῖ μία ἡμέρα, μολονότι δέν ὑπάρχουν ρη-
τές ἐνδείξεις τοῦ τύπου ἥδ' ἡμέρα κτθ. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ὀρέστης, πού παίρνει μέρος στή θυσία τοῦ Αἰγίσθου πρὸς τίς Νύμφες, προσκαλεῖται νά μείνει ὡς φιλοξενούμενος τοῦ βασιλιᾶ ὥς τό ἐπόμενο πρωί (784-7
νῦν μέν παρ' ἡμῶν χρή συνεστίους ἐμοί/θοῦνης γενέσθαι· τυγχάνω δέ βουθυτῶν /
Νύμφαις· ἐϋοι δ' ἐξαναστάντες λέχους / ἐς ταυτόν ἤξει') σέ συνδυασμό μέ τήν
ἄφιξη τής Κλυταιμῆστρας ἀμέσως μετά τήν ἐναπόθεση τοῦ πτώματος τοῦ
Αἰγίσθου στό σπίτι τής Ἡλέκτρας ἀποδεικνύει τήν πυκνότητα τής
δράσης καί τή σύντομη διάρκειά της. Προβλήματα δημιουργεῖ τό πρῶτο
μέρος τοῦ δράματος, ὅπου δύο στοιχεῖα ὑποβάλλουν ἴσως τήν ἐντύπωση
ὅτι ἡ συνολική διάρκεια τοῦ ἔργου εἶναι μεγαλύτερη ἀπό μία ἡμέρα.
Ἡ Ἡλέκτρα στέλνει τόν αὐτουργό στόν παιδαγωγό, ὅς ἀμφύ ποταμόν Τά-
ναον¹⁶⁴ Ἀργείας ὄρους / τέμνοντα γαίης Σπαρτιάτιδός τε γῆς / ποῦμνας ὁμαρτεῖ πό-
λεος ἐκβεβλημένος (410-2). Ἡ ἀπόσταση ἀπό τό σπίτι τής Ἡλέκτρας φαί-
νεται ἀρκετά μεγάλη, ὅχι ὅμως τόσο μεγάλη, ὥστε νά ἀπαιτεῖ ὁλόκλη-
ρη τήν ἡμέρα, ἂν χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως εἶναι φυσικό, κάποιο μεταφο-
ρικό μέσο¹⁶⁵. Προσωπικά πιστεύω ὅτι ὁ ποιητής στό σημεῖο αὐτό δέν
ἐνδιαφέρεται νά τονίσει τόσο τήν ἀπόσταση ὅσο τήν πολιτική πράξη
πού ὑπόκειται στή φράση πόλεος ἐκβεβλημένος (πρβ. 1004 ἐκβεβλημένη). Ὅ-
πως ὁ γάμος τής Ἡλέκτρας μ' ἕναν ἄσημο γεωργό σκοπεύει στήν ἐξου-
δετέρωσή της (πρβ. 39-42), ἔτσι καί ἡ διασπορά τῶν ὁμοῖδεατῶν, στούς
ὁποίους ἀσφαλῶς θά ἀνῆκε καί ὁ παιδαγωγός, σέ διάφορα σημεῖα τής
Ἀργολίδας ἀποτελεῖ μιὰ καλὰ σταθμισμένη πολιτική ἐνέργεια τοῦ Αἰ-
γίσθου. Μέ τίς ἐνέργειες αὐτές τοῦ σφετεριστῆ τοῦ θρόνου ἐναρμονί-
ζεται θαυμάσια καί ἡ προκήρυξη τοῦ Ὀρέστη γιά ἕνα σημαντικό χρη-
ματικό ποσό (33). Τό δεύτερο προβληματικό σημεῖο συνιστοῦν οἱ στί-
χοι 424-5 τοῦ αὐτουργοῦ:

ἔστιν δέ δὴ τοσαῦτά γ' ἐν δόμοις ἔτι,

ῶσθ' ἐν γ' ἐπ' ἡμαρ τούσδε πληρῶσαι βορᾶς.

Οἱ στίχοι αὐτοί φαίνεται νά ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ πρόσκληση τοῦ παιδα-
γωγοῦ ἀπό τόν Τάναο ἀπαιτεῖ χρόνο μεγαλύτερο ἀπό μία ἡμέρα, καί γι-

αυτό οι ξένοι θά πρέπει νά βουλευτοῦν μέ τά ὑπάρχοντα ἀποθέματα στό σπῖτι τῆς Ἡλέκτρας. Πιστεύω, ὥστόσο, ὅτι ἡ λειτουργία τῶν στίχων αὐτῶν δέν πρέπει νά σχετιστεῖ μέ τή συνολική διάρκεια τῆς δράσης· κύριος στόχος τους εἶναι ἡ συμπαθητική ἡθογράφηση τοῦ φτωχοῦ ἀλλά φιλόξενου γεωργοῦ, ὁ ὁποῖος μέ φιλότιμο ὑπογραμμίζει ὅτι τό σπῖτι του δέν εἶναι, στό κάτω κάτω, καί ἐντελῶς ἄδειο. Ἄν ἐπιπλέον λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τό ἔργο ἀρχίζει νύχτα (54) καί τελειώνει μέ τήν ἐμφάνιση τῶν Διοσκούρων, πού ὑποβάλλουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἔχει ἤδη νυχτώσει, καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι τό χρονικό πλαίσιο, χάρη στή διεύρυνσή του, ἐπαρκεῖ ἀπόλυτα τόσο γιά τό ταξίδι τοῦ αὐτοῦ γεωργοῦ ὅσο καί γιά τό ταξίδι τοῦ παιδαγωγοῦ, καθώς καί γιά τήν ὑπολοιπή δράση πού ἐξελίσσεται μέ πολύ γοργό ρυθμό. Ὁ Εὐριπίδης τήρησε, ἐπομένως, τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου ὅπως καί οἱ δύο ἄλλοι τραγικοί στά ὁμόθεμα δράματά τους.

ΗΡΑΚΛΗΣ

Μιά ἀπό τίς αἰτίες πού συχνά ἐρμηνεύουν τήν ὀργή τῶν θεῶν ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων σέ ἀρκετά δράματα εἶναι ἡ θεομαχία¹⁶⁶. Ὁ Εὐριπίδης στόν Ἡρακλῆ εἰσάγει μιᾶ ἄλλη ἐξήγηση πού ἀποδεικνύει πόσο παράλογη μπορεῖ νά ἀποβεῖ ἡ ἀντιπάθεια πού τρέφει ἕνας θεός γιά κάποιον θνητό. Στή ζηλοτυπία τῆς Ἥρας ὀφείλεται ἡ μανία τοῦ Ἡρακλῆ καί τά καταστροφικά ἀποτελέσματα της γιά τήν οἰκογένειά του πού μόλις πρίν ἀπό λίγο ἔσωσε ἀπό τή δολοφονική ἀπόπειρα τοῦ Λύκου. Αὐτός ὁ παραλογισμός¹⁶⁷ ὑπογραμμίζεται μέ ἀκόμη πιό μεγάλη ἐμφαση, καθώς ὁ ἥρωας ὄχι μόνο ἀφανίζει τήν οἰκογένειά του ἐντελῶς ἀναιτιολόγητα, ἀλλά εἶναι καί ὁ εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητας, τήν ὁποία ἀπάλλαξε ἀπό πολλά δεινά ἐκτελώντας τούς ἄθλους του. Ἐτσι τό ἐπίμοχθο παρελθόν του ἀμείβεται ἀπροσδόκητα μέ παράλογη δυστυχία. Πουθενά στό ἔργο δέν καθορίζεται ρητά τό χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης, ἀλλά δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀμφιβολία ὅτι ἡ μεταβολή ἀπό τή χαρά τῆς σωτηρίας στή φρίκη τῆς παιδοκτονίας συντελεῖται σέ μία ἡμέρα. Δύο λόγοι συνηγοροῦν γι' αὐτό τό συμπέρασμα: (α) Ὁ ποιητής ἐπιθυμεῖ νά δείξει πόσο ἀβέβαιη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία¹⁶⁸, καί δέν ὑπάρχει δραστικότερο μέσο παράστασης αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἀπό τόν ἀκαριαῖο καταποντισμό τοῦ ἥρωα ἀπό τή μιᾶ κατάσταση στήν ἄλλη· (β) Ὁ ἥρωας δέ μεταβαίνει σέ μακρινούς ἐξωσκηνικούς χώρους πού θά ἀπαιτοῦσαν τήν ἀνάλωση χρόνου. Ἡ μοναδική μετακίνησή του εἶναι ἀπό τή σκηνή

στό σπίτι του, όπου κατά τη διάρκεια εύχαριστηρίων θυσιών για την επιστροφή του θά πάθει την παράκρουση. Με άλλα λόγια: η δράση εξελίσσεται με γοργό ρυθμό και χωρίς χρονικά κενά.

ΤΡΩΑΔΕΣ

Στό έργο αυτό ο Εύριπίδης επιστρέφει στον πρόλογο που έκφωνε ένας θεός και στη συνακόλουθη συζήτηση δύο υπερφυσικών προσώπων, όπως συμβαίνει στην "Αλκестη" (Ἀπόλλων ~ Ποσειδών, Ἀπόλλων / Θάνατος ~ Ποσειδών / Ἀθηνᾶ), αλλά η βασική διαφορά έγκειται όχι τόσο στο γεγονός ότι οι συνομιλητές στην "Αλκестη" είναι αντίπαλοι, ενώ στις Τρωάδες ξεχνοῦν την παλιά τους αντίθεση και συμφιλιώνονται, όσο στο γεγονός ότι η πρόβλεψη της δυστυχίας των Ἑλλήνων που γίνεται στον πρόλογο θά πραγματοποιηθεῖ σέ χρόνο "ἔξω τοῦ δράματος", δηλαδή η πρόβλεψη δέ σχετίζεται μέ τό χρονικό πλαίσιο τῆς τραγωδίας¹⁶⁹. Ἐδῶ δέν ὑπάρχει συγκεκριμένη ἀναφορά στή μονοήμερη διάρκεια τῆς δράσης· αὐτό δέ σημαίνει, ὡστόσο, ὅτι οἱ συμφορές που πλήττουν τήν Ἑκάβη (εἶδηση γιά τή θυσία τῆς Πολυξένης, γκρέμισμα τοῦ Ἀστυάνακτα ἀπό τά τείχη τῆς πόλης, κλήρωση ἢ κατ' ἐξαίρεση προσφορά τῆς Κασάνδρας, τῆς Ἀνδρομάχης καί τῆς Ἰδίας τῆς Ἑκάβης στούς ἀντίστοιχους δεσπότες τους) δέν εἶναι δυνατό νά συγκεντρωθοῦν σέ μία μόνο ἡμέρα, ἄν θυμηθοῦμε μάλιστα τίς περιπτώσεις τῆς Ἀντιγόνης (θάνατος τῆς ἠρώιδας, τοῦ Αἴμονα καί τῆς Εὐρυδίκης) καί τῶν φοινισσῶν (θάνατος τοῦ Μενονικέα, τοῦ Ἑτεοκλή, τοῦ Πολυνείκη καί τῆς Ἰοκάστης). Ὁ ρυθμός τῆς δράσης ἐπιταχύνεται ἀπό τή σπουδή που δείχνουν οἱ Ἕλληνες νά ἀποπλεύσουν (πρβ. 294-5, 911-3, 1123-30, 1145-5, 1147-55, 1260-4)¹⁷⁰. Τά γεγονότα τοῦ δράματος, ἐπομένως, τοποθετοῦνται τήν τελευταία ἡμέρα παραμονῆς τῶν Ἑλλήνων στήν Τροία.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ Η ΕΝ ΤΑΥΡΟΙΣ

Ἡ ἀλληλουχία τῶν γεγονότων τῆς τραγωδίας (διήγηση τοῦ ὄνειρου τῆς Ἰφιγένειας / σύλληψη Ὀρέστη καί Πυλάδη / ἐπικείμενη θυσία τους / ἀναγνωρισμός / ἀπόδραση) εἶναι τόσο πυκνή, ὥστε δέν ἀπαιτεῖται χρόνος μεγαλύτερος ἀπό μία ἡμέρα. Ἡ ἀποψη αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν παράλληλα δομημένη Ἑλένη¹⁷¹, όπου γίνεται ρητή ἀναφορά στή μονοήμερη διάρκεια τῆς δράσης. Εἶναι, ἐπομένως, ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἐδῶ δέ συναντοῦμε κάποιον ὑπαινιγμό στό χρονικό πλαίσιο τῶν γεγονότων. Αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ποιητής δέν ἔνιωθε πάντοτε ὑποχρεωμένος νά το-

νίζει την ημέρα του δράματος, μολονότι με τον τρόπο παρουσίασής του υπαινισσόταν ταυτόχρονα και τη διάρκεια της δράσης.

ΙΩΝ

Ο πρόλογος του Έρμη δέν ορίζει τό χρονικό πλαίσιο της δράσης, όπως ο Απόλλων στην "Αλκηστη, ή Αφροδίτη στον Ίππόλυτο και ο Πολύδωρος στην Εκάβη. Μόνο όταν ο ήρωας θά έχει ζήσει τό ένα μετά τό άλλο τά σημαντικά γεγονότα του δράματος (αναγνωρισμός με τον υποτιθέμενο πατέρα του / κίνδυνος δολοφονίας του / άκούσια άπόπειρα μητροκτονίας / τελικός αναγνωρισμός με τη μητέρα του) θά αναρωτηθεΐ (1516-7):

ἄρ' ἐν φαενναῖς ἡλίου περιπτυχαῖς

ἔνεστι πάντα τάδε καθ' ἡμέραν μαθεῖν;

Έδῶ συλλαμβάνουμε ἴσως τό νεῦμα του ποιητῆ πρὸς τόν θεατῆ του ὅτι έχει συναίσθηση πὼς συγκέντρωσε στό διάστημα τῆς ἴδιας ἡμέρας πολλά γεγονότα¹⁷², τά ὁποῖα μετέτρεψαν τόν άνυποψίαστο νεαρό ὑπηρέτη του Απόλλωνα σέ ἄτομο πού ἔζησε μέσα σέ λίγες ὥρες συγκλονιστικές ἐμπειρίες. Πάντως δέ θά συμφωνοῦσα με τόν Owen, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ παραπάνω στίχοι σημαίνουν "everywhere and at every time one can see"¹⁷³, καί υἱοθετῶ τήν άποψη του Grégoire ὅτι ὁ ήρωας ἀναφέρεται στό σύντομο διάστημα τῆς μιᾶς ἡμέρας¹⁷⁴, μέσα στό ὁποῖο συντελέστηκε μιᾶ τεράστια ἀλλαγῇ¹⁷⁵.

Στήν ἴδια ἡμέρα γίνονται καί ἄλλες ἀναφορές κατά τή διάρκεια του δράματος. Συγκεντρώνω τά σχετικά χωρία:

(α) Εου. βούλομαι δ' ἐν ἡμέρᾳ / τῇ δ' — αἰσία γάρ — θεοῦ λαβεῖν μαντεύματα. (420-1)

(β) Ιω. χαῖρέ μοι, πάτερ... Εου. φίλον γε φθέγμ' ἔδεξάμην τόδε.

Ιω. ἡμέρα θ' ἡ νῦν παροῦσα Εου. μακάριόν γ' ἔθηκε με. (561-2)

(γ) Ιω. ὦ μακαρίων μοι φασμάτων ἡ δ' ἡμέρα. (1354)

ΕΛΕΝΗ

Ἡ διάρκεια τῆς δράσης καθορίζεται ἀπό τόν ποιητῆ με ἀκρίβεια. Ἡ Ἑλένη, προκατειλημμένη ἀπό τίς δυσάρεστες εἰδήσεις του Τεύκρου, μπαίνει με δυσοίωνα προαισθήματα στό παλάτι, γιά νά ρωτήσῃ τή Θεονόη σχετικά με τήν τύχη του Μενέλαου (335-7):

ὦ μέλεος ἀμέρα.

τίν' ἄρα τάλαινα τίνα δακρυό-

εντα λόγον ἀκούσομαι;

Ἡ εὐχάριστη πρόβλεψη τῆς μάντισσας καθησυχάζει τὴν ἡρώίδα πού σέ λίγο θά συναντήσῃ τόν Μενέλαο. Ὁ ναυαγισμένος Μενέλαος, ὅταν ἀναγνωρίζει τή γυναῖκα του, χαιρετίζει τή χαρούμενη ἡμέρα τῆς συνάντησης πού ἀρχικά ἡ Ἑλένη τὴν εἶχε χαρακτηρίσει μέλεον (623-4): ὦ ποθεῖνός ἡμέρα, / ἥ σ' εἰς ἐμᾶς ἔδωκεν ὠλένας λαβεῖν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία οἱ θεοὶ ἔχουν συγκεντρωθεῖ, γιὰ νά ἀποφασίσουν γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μενέλαου, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ Θεονόη (878-9):

ἔρις γάρ ἐν θεοῖς σύλλογός τε σοῦ πέρι
ἔσται πάρεδρος Ζηνὶ τῷ δ' ἐν ἡματι.

Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ τύχη τῶν δύο συζύγων, πού ξανασυναντήθηκαν μετὰ ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ στάση τῆς Θεονόης. Ἡ μάντισσα εἶναι ἐκείνη πού θά ἀποφασίσῃ ἂν θά ἀποσιωπήσῃ τὴν παρουσία τοῦ Μενέλαου ἢ θά τόν παραδώσῃ στὸν θεοκλύμενο¹⁷⁶. Ἡ ἀπόφαση, πού λαμβάνεται μέ βάση τὸ δίκαιο καὶ τὴν εὐσέβεια, εὐνοεῖ τοὺς δύο συζύγους, καὶ ἔτσι καταστρώνεται τὸ σχέδιο ἀπόδρασης πού θά πραγματοποιηθεῖ τὴν ἴδια ἡμέρα. Ὁ θεοκλύμενος, πού πιστεύει ὅτι ἔχει ἐξασφαλίσει, μετὰ τόν ὑποτιθέμενο θάνατο τοῦ νόμιμου συζύγου, τόν γάμο του μέ τὴν Ἑλένη, εἶναι πρόθυμος νά παράσχει κάθε εἶδους βοήθεια. Ἡ Ἑλένη τόν διαβεβαιώνει μέ εἰρωνεία ὅτι θά ἀμείψει αὐτὴν τὴν προθυμία του (1420): ἥ δ' ἡμέρα σοὶ τὴν ἐμὴν δείξει χάριν. Δέν ὑφίσταται, ἐπομένως, καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ἡ δράση διαρκεῖ μία ἡμέρα¹⁷⁷.

ΦΟΙΝΙΣΣΕΣ

Ὅταν ἐξετάσαμε πιό πάνω τὴ Μῆδεια, τὴν Ἑκάβη, τὸν Ἡρακλῆ καὶ τίς Τρωάδες τοῦ Εὐριπίδη καθὼς καὶ τὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ, διαπιστώσαμε τὴ συσσώρευση ἀλλεπάλληλων συμφορῶν¹⁷⁸ στὸ περιορισμένο πλαίσιο τῆς μιᾶς ἡμέρας. Τὴν ἴδια διαπίστωση μπορούμε νά κάνουμε καὶ στίς φοίνισσες, ὅπου ἡ Ἀντιγόνη, πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου, παρατηρεῖ (1579-81):

πάντα δ' ἐν ἅματι τῷ δ' ἐ συνάγαγεν,
ὦ πάτερ, ἀμετέροισι δόμοισιν ἄχῃ θεός ὅς
τάδε τελευτᾷ.

Τὰ λόγια τῆς τᾶ ἐπιβεβαιώνει ὁ χορός (1582-3): πολλῶν κακῶν κατῆρξεν Οἰδύπου δόμοις / τὸ δ' ἡμαρ.

Τὸν θάνατο τῶν δύο ἀδελφῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας τοῦ δράματος εἶχε προβλέψει ὁ ἄγγελος καὶ γι' αὐτό εἶχε προτρέψει τὴν Ἰοκάστη νά παρέμβῃ ἐγκαιρὰ στὴ διαμάχη τους (1262-3):

κᾶπαθλα δεινὰ δάκρυά σου γενήσεται
 δισσοῦν στερεΐση τῇ δ' ἐν ἡμέρᾳ τέκνοιν.

ΟΡΕΣΤΗΣ

Τὴν πίεση πού ἀσκεῖ μιά προθεομία καί τίς ἀπεγνωσμένες ἀποφάσεις, στίς ὁποῖες μπορεῖ νά ὀδηγήσει, παριστάνει, ὕστερα ἀπό τή Μήδεια, ὁ Ὀρέστης¹⁷⁹. Ἐδῶ κρίσιμη ἡμέρα γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἥρωα εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς δίκης του γιὰ τή μητροκτονία, ὅπως τονίζει ἡ Ἡλέκτρα στὸν πρόλογο (48-9): κυρία δ' ἦ δ' ἡμέρα, / ἐν ᾗ διοῦσει ψῆφον Ἀργείων πόλις. Τὴν πληροφορία αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει ὁ Ὀρέστης, ὅταν ἐνημερώνει τὸν Μενέλαο (440): ψῆφος καθ' ἡμῶν οἴσεται τῇ δ' ἡμέρᾳ, ἐνῶ ὁ ἄγγελος πού μεταφέρει στήν Ἡλέκτρα τὴν εἴδηση τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης, ὑπογραμμίζει τὰ μικρά χρονικά περιθώρια (857-8):

ψῆψ Πελασγῶν σὸν κασίγνητον θανεῖν
 καί σέ, ᾧ τάλαιν', ἔδοξε τῇ δ' ἐν ἡμέρᾳ.

Ὁ Ὀρέστης, ὡστόσο, κατόρθωσε νά ἀποσπάσει ἀπὸ τοὺς Ἀργεῖους τὴ συγκατάθεση νά μὴν ἐκτελεστοῦν μέ δημόσιο λιθοβολισμό δίνοντας τὴν ὑπόσχεση ὅτι ὁ ἴδιος καί ἡ ἀδελφή του θά αὐτοκτονήσουν αὐθημερόν (947-9):

αὐτόχειρι δέ σφαγῇ
 ὑπέσχετ' ἐν τῇ δ' ἡμέρᾳ λείψειν βίον
 σὺν σοί.

Πρβ. 1035-6 τὸ δ' ἥμαρ ἡμῖν κύριον· δεῦ δ' ἡ βρόχους / ἄπτειν κρεμαστούς ἢ ἐξ-
 φος θῆγειν χερύ.

Ἐντούτοις τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δέ θά πραγματοποιηθεῖ¹⁸⁰. Ὁ Πυλάδης θά προτείνει τὴ δολοφονία τῆς Ἑλένης, ἔτσι ὥστε ὁ θάνατος τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀγαμέμνονα νά μὴν ἀφήσει ἀνεπηρέαστο τὸν Μενέλαο, πού ἀρνήθηκε νά καταβάλει μόχθο μιᾶς ἡμέρας, γιὰ νά ξεπληρώσει τίς εὐεργεσίες τοῦ ἀδελφοῦ του πού ἀπαίτησαν δεκάχρονο πόλεμο (656-7)¹⁸¹. Παράλληλα ἡ πρόταση τῆς Ἡλέκτρας νά συλλάβουν ὄμηρο τὴν Ἑρμιόνη ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς σωτηρίας, πού ἐξασφαλίζεται χάρις στήν ἐπέμβαση τοῦ Ἀπόλλωνα. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτές τίς ρητές ἀναφορές¹⁸², ὁ ποιητής φρόντισε καί μέ τὴ χρήση τῆς κυκλικῆς σύνθεσης νά δείξει τὸ περιορισμένο χρονικὸ πλαίσιο: τὸ ἔργο ἀρχίζει μέ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἑρμιόνης στὸν τάφο τῆς Κλυταιμῆστρας καί τελειώνει μέ τὴν ἐπιστροφή καί τὴ σύλληψή της¹⁸³.

ΒΑΚΧΕΣ

Ὅπως στὸν Ἰππόλυτο ἔτσι καὶ ἐδῶ τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου ἐκφωνεῖ ἓνας θεὸς ποὺ ἀναφέρεται στὸν θεομάχο ἀντίπαλό του (43-6). Ὁ Διόνυσος, ὥστόσο, δέν προλέγει ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ δράματος, ὅπως ἡ Ἀφροδίτη, τὴν τιμωρία τοῦ Πενθέα. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης εἶναι δύο: (α) Ὁ Διόνυσος εἶναι ἐνεργὸ πρόσωπο καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔργου καὶ μπορεῖ νὰ μεταθέσει τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης γιὰ τιμωρία τοῦ ἐχθροῦ του σ' ἓνα μεταγενέστερο στάδιο τοῦ ἔργου. (β) Ὁ θεὸς θέλει νὰ δώσει στὸν Πενθέα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναθεωρήσει τὴ στάση του. Στὴν ἀναθεώρηση αὐτὴ σκοπεύει ἡ ἀγγελικὴ ρῆση ποὺ περιγράφει ὅσα θαυμαστά ἔγιναν στὸν Κιθαιρῶνα¹⁸⁴. Ὁ ἄγγελος, ποὺ ἔρχεται μὲ δική του πρωτοβουλία στὸν βασιλιά, ἀρχίζει τὴ ρῆση του μὲ ἀναφορά στὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου (677-9):

ἀγελαῖα μὲν βοσκήματ' ἄρτι πρὸς λέπας
μόσχων ὑπεξήκριζον, ἡνίχ' ἥλιος
ἀκτῖνας ἐξίησι θερμαίνων χθόνα.

Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸ πρωινὸ τῆς ἴδιας ἡμέρας κατὰ τὴν ὁποία ἐξελίσσονται καὶ τὰ ὑπόλοιπα γεγονότα ποὺ ὀδηγοῦν στὸν θάνατο τοῦ Πενθέα, ἀλλὰ ὁ ποιητὴς δέν καθορίζει τὴν ἡμέρα αὐτὴ μὲ ἄλλες ἐνδείξεις. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι πάντως ὅτι ὁ Κιθαιρῶνας συγκεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν προσώπων: Ἐκεῖ βρίσκεται ἤδη ἡ Ἀγαυὴ μὲ τίς ἄλλες μαινάδες, ἐκεῖ ἐτοιμάζονται νὰ μεταβοῦν ὁ Κάδμος καὶ ὁ Τειρεσίας, ἐκεῖ πηγαίνει ὁ ἴδιος ὁ θεὸς μετὰ τὴν ἐκφώνηση τοῦ προλόγου, καὶ ἐκεῖ θά βρεῖ φριχτὸ θάνατο ὁ Πενθέας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ τὸ ἔργο θυμίζει τίς Τραχίνιες τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου τὸ Κήναιο γίνεται ὁ ἐξωσκηνικὸς χώρος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχονται καὶ πρὸς τὸν ὁποῖο κατευθύνονται διάφορα πρόσωπα.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ Η ΕΝ ΑΥΔΙΔΙ

Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀγαμέμνονα, στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, νὰ ματαιώσει τὴν ἄφιξη τῆς κόρης του στὴν Αὐλίδα ναυαγεῖ, καὶ ἔτσι τὰ γεγονότα ἐξελίσσονται μὲ γοργό ρυθμό¹⁸⁵: Ἡ Κλυταιμῆστρα μαθαίνει τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τῆς πρόσκλησης τῆς Ἰφιγένειας στό στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ Ἰφιγένεια ἀποφασίζει ἐκούσια νὰ θυσιαστεῖ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς πανελληνίας ὑπόθεσης. Ἡ ἄφιξη τῆς ἡρώιδας, ἐπομένως, σημαίνει ταυτόχρονα καὶ τὴ δυνατότητα ἀπόπλου τοῦ ἐλληνικοῦ στόλου (1598-601):

πρός ταῦτα πᾶς τις θάρσος ἄλρε ναυβάτης,
 χώρει τε πρὸς ναῦν ὡς δέον τῇ δ' ἡμέρᾳ (Markland: ὡς ἡμέρᾳ τῇδε δεῖ codd.)
 λιπόντας ἡμᾶς Αὐλίδος κοίλους μυχοῦς
 Αὔγαιον οἶδμα διαπερᾶν.

Παράλληλα ὁ ἄγγελος φέρνει τὴ χαρμόσυνη εἴδηση τῆς σωτηρίας τῆς
 Ἰφιγένειας μὲ τὸν γνωστό εὐριπίδειο ὀξύμωρο τρόπο¹⁸⁶ (1611-2):

ἡμαρ γάρ τ' ὁ δ' ε
 θανοῦσαν εἶδε καὶ βλέπουσιν παῦδα σὴν.

ΡΗΣΟΣ

Ἀχρονολόγητη καὶ προβληματική ὡς πρὸς τὴν πατρότητά της παρα-
 μένει ἡ τραγωδία Ρῆσος¹⁸⁷. Ἡ δραματοποίηση τοῦ Κ τῆς Ἰλιάδας¹⁸⁸ εἶχε
 ὡς συνέπεια τὴν ἐπιλογή τῆς νύχτας ὡς χρονικοῦ πλαισίου τῆς δράσης.
 Ἡ ἄφιξη τοῦ βασιλιᾶ τῶν Θρακῶν στὸ τρωικὸ στρατόπεδο φαίνεται ὅ-
 τι θὰ ἀνατρέψει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση (444-7):

σύ μὲν γάρ ἤδη δέκατον αἰχμάζεις ἔτος
 κούδέν περαίνεις, ἡμέραν δ' ἐξ ἡμέρας
 πύπτεις κυβεύων τὸν πρὸς Ἀργείων Ἄρη·
 ἐμοὶ δέ φῶς ἔν ἡλίου καταρκέσει.

Ἐδῶ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σ' ἓνα μεγάλο καὶ κατὰ κα-
 νόνα ἐπίμοχθο χρονικὸ διάστημα καὶ σ' ἓνα σύντομο, πού ὅμως ἀρκεῖ
 γιὰ νὰ ἐπιφέρει μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ, ἀντίθεση πού συναντήσαμε
 τόσο στὴ σοφόκλεια ὅσο καὶ στὴν εὐριπίδεια τραγωδίᾳ¹⁸⁹. Ἡ διαφορὰ
 ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ χρόνος πού ὑπαινίσσεται ὁ Ρῆσος βρίσκε-
 ται "ἔξω τοῦ δράματος", εἶναι δηλαδή ἡ ἐπόμενη ἡμέρα. Μερικοὶ με-
 λετητές θεώρησαν τὴν παραπάνω δήλωση ὑβριστικὴ¹⁹⁰, ἀλλὰ πιστεύω ὅ-
 τι πρόκειται γιὰ τὴν πεποίθηση πού εἶναι θεμιτὸ νὰ ἔχει κάθε στρα-
 τηγός, ὅταν ἐπεμβαίνει σ' ἓναν χρονίζοντα πόλεμο. Ὅτι ὑφίσταται
 πραγματικὸς κίνδυνος τό τονίζει ἄλλωστε μὲ ἔμφαση ἡ ἴδια ἡ Ἀθηνᾶ
 (600-2):

ὅς (Ρῆσος) εἰ διοῖσει νύκτα τὴν δ' ἐς αὔριον
 οὔτε σφ' Ἀχιλλεύς οὔτ' ἄν Αἴαντος δόρυ
 μή πάντα πέρσαι ναύσταθμ' Ἀργείων σχέθου.

Ἡ Ἀθηνᾶ παίζει στὸ ἔργο αὐτὸ ἰδιαίτερα σημαντικὸ ρόλο· ἐνημερώ-
 νει τὸν Ὀδυσσεᾶ γιὰ τὸν κίνδυνο πού συνεπάγεται ἡ παρουσία τοῦ
 Ρῆσου, παραπλανᾷ τὸν Ἀλέξανδρο καθησυχάζοντάς τον καὶ εἰδοποιεῖ
 τὸν Ὀδυσσεᾶ γιὰ τίς κινήσεις τῶν Τρώων. Τό νέο στοιχεῖο πού εἰσα-
 γεται στὸ δράμα εἶναι ἡ συγκεκριμένη προθεσμία. Στόν Σοφοκλῆ παρό-

ρόμοιες προθεσμίες θέτουν οί χρησμοί πού προλέγουν κάποια καταστροφή, αφήνοντας κάποτε μερικά παραπλανητικά περιθώρια για θετική έκβαση, ενώ στον Εύριπίδη ή προθεσμία ορίζεται από κάποιον θεό στον έκθετικό του πρόλογο (πρβ. π.χ. 'Ιππόλυτο) ή από κάποιον άνθρωπο (πρβ. π.χ. Μήδεια). Στόν Ρήσο ή έπικοινωνία τής θεᾶς μέ τόν 'Οδυσσέα θυμίζει ίσως τήν ανάλογη σκηνή στόν πρόλογο τοῦ Αἴαντα, διαφέρει ὅμως οὐσιαστικά ἀπό αὐτήν, γιατί ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ἀπλή συνομιλία ἀλλά γιά μιὰ πρόρρηση, ἡ ὁποία μάλιστα δέν ἔχει ἀποκλειστικό σκοπό νά προφυλάξει μόνο τόν προστατευόμενο τής 'Αθηνᾶς ἀλλά ὁλόκληρο τόν ἐλληνικό στρατό ἀπό μιὰ πανωλεθρία. Παρά τίς ἀποκλίσεις πού ἐπισημάναμε, γεγονός παραμένει ὅτι ἡ διάρκεια τής δράσης δέν ξεπερνᾷ τά ὅρια τής νύχτας¹⁹¹. Τόσο ὁ χορός (985 φῶς γάρ ἡμέρας τόδε) ὅσο καί ὁ 'Εκτωρ (991-2 πέποιθα Τρωσὶ θ' ἡμέραν ἐλευθέραν/ἀκτῦνα τήν στείχουσαν ἡλίου φέρειν) ἀναφέρονται στήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου, ὅταν τελειώνει τό ἔργο.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Οἱ ἐνδείξεις τοῦ χρονικοῦ πλαισίου στά ἀποσπάσματα τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη εἶναι ἀρκετές, γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι μέλημα τοῦ ποιητῆ ἦταν ὁ ρητός καθορισμός τής διάρκειας τῶν ἔργων του, καί ἔτσι δικαιώνεται ἡ παρωδία τοῦ 'Αριστοφάνη. 'Εδῶ συγκεντρώνω τά σχετικά ἀποσπάσματα¹⁹².

(1) Φυλοκτήτης p.616 N.² (=Δίων Χρυσόστομος 59,7): οὐ δυνατόν, εὔπερ 'Ελλην ὦν τυγχάνεις, τό μή ἀπολωλέναι σε ἐν τῇδε τῇ ἡμέρᾳ. 'Ο Nauck κατασκευάζει μέ βάση αὐτήν τήν περικοπή τούς ἀκόλουθους τριμέτρους:

οὐ δυνατόν¹⁹³, εὔπερ τυγχάνεις 'Ελλην γεγώς,
τό μή οὐκ ὀλωλέναι σε τῇ δ' ἐν ἡμέρᾳ.

(2) Αἰγέας. Τά γεγονότα αὐτῆς τῆς τραγωδίας φαίνεται νά ἐναρμονίζονται μ' ἓνα χωρίο ἀπό τόν 'Απολλόδωρο (I 5-6)¹⁹⁴: Αἰγεύς δέ τόν ἕδιον ἀγνοῶν παῖδα, δείσας ἔπεμψεν ἐπὶ τόν Μαραθῶνιον ταῦρον. ὥς δέ ἀνεῖλεν αὐτόν, παρά Μηδείας λαβὼν αὐτῇ ἡμερον προσήνεγκεν αὐτῷ φάρμακον. Πιστεύω ὅτι ὁ χρονικός προσδιορισμός τοῦ 'Απολλοδώρου δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ σύμπτωση, ἀλλά ἀποδίδει τό πλαίσιο τής δράσης.

(3) Σκύριου. 'Ο Στάτιος (2,167 κέ.) τοποθετεῖ τή γέννηση τοῦ Νεοπτόλεμου καί τήν ἀνακάλυψη τοῦ 'Αχιλλέα πού κρυβόταν, γιά νά ἀποφύγει τήν στράτευση, τήν ἴδια ἡμέρα, στοιχεῖο ἴσως ὄχι ἄσχετο μέ τήν εὐριπίδεια τραγωδία¹⁹⁵.

(4) Πρωτεσίλαος. Σχόλια Ἀριστείδη p.671 κέ. (p.563 N.²): καί φασίν ὅτι τοὺς κάτω δαίμονας ἡτήσατο καί ἀφείθη μίαν ἡμέραν καί συνεγένετο τῇ γυναικὶ αὐτοῦ¹⁹⁶. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐξασφαλίζουν ὅσοι κατορθώνουν μετὰ τὸν θάνατό τους νὰ ἐπιστρέψουν στὴ ζωὴ (πρβ. Πέρσες 688-92)¹⁹⁷.

(5) Φρύξος Α' ἀπ.821 N.²: εἰ μὲν τὸ δ' ἡμαρ πρῶτον ἦν κακουμένω. Ἐδῶ μι-
λᾷ κάποιον πρόσωπο ποὺ ἔχει ταλαιπωρηθεῖ κατὰ τὸ παρελθόν. Μὲ τὸ
τὸ δ' ἡμαρ γίνεται προφανῶς ὑπαινιγμὸς στὴν ἡμέρα τοῦ δράματος.

(6) Ἀντιόπη ἀπ.XLVIII 8 Kamh.:]θανεῖν δεῦ τῷ δ' ἐν ἡμέρας φάει. Μὲ τὸ
ἀπόσπασμα αὐτὸ τὰ παιδιὰ τῆς Ἀντιόπης δηλώνουν τὴν πρόθεσή τους
νὰ προστατέψουν τὴ μητέρα τους, προσφέροντας, ἂν χρειαστεῖ, καί τὴ
ζωὴ τους. Ἡ ἀπόπειρά τους ὁμως νὰ σκοτώσουν τὸν Λύκο ματαιώνεται
ἀπὸ τὴν ἀπὸ μηχανῆς ἐπέμβαση τοῦ Ἑρμῆ, ὁ ὁποῖος βεβαιώνει ὅτι ὁ
Ἀμφίων καί ὁ Ζῆθος εἶναι πράγματι γιοὶ τοῦ Δία· τότε ὁ Λύκος ἀνα-
φωνεῖ (ἀπ.XLVIII 104-5): ὦ πόλλ' ἄελπτα, Ζεῦ, τιθεῖς καθ' ἡμέραν/ἔδειξας
[εἰς φῶς] τὰς δ' ἀβουλίας ἐμάς. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ ποιητὴς ὑπογραμμίζει
τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς τραγωδίας.

(7) Ἰνώ ἀπ.420 N.² ὥς μικρὰ τὰ σφάλλοντα, καί μὲ ἡμέρα
τὰ μὲν καθεῦλεν ὑπόθεν, τὰ δ' ἦρ' ἄνω.

Παρά τὸν γνωμικὸ χαρακτήρα τῶν στίχων, μποροῦμε μὲ ἀσφάλεια νὰ ὑ-
ποθέσουμε ὅτι ὑπάρχει κάποια σχέση μὲ τὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς τρα-
γωδίας, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ λόγια τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Αἴαντα (131-3).
Πρβ. καί ἀπ.398 καί 415.

(8) Οἰδίπους ἀπ.90 Austin (547 N.²): ἀλλ' ἡμαρ [ἐν] τοι μεταβολὰς πολλὰς
ἔχει. Καί ἐδῶ, ὅπως στὴν Ἰνώ, ἡ σχέση τοῦ γνωμικοῦ μὲ τὴν ἡμέρα δρά-
σης εἶναι πολὺ πιθανή¹⁹⁸.

(9) Φαέθων. Δύο ρητοὶ προσδιορισμοὶ στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα το-
ποθετοῦν τὴ δράση τοῦ ἔργου στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας ἡμέρας· πρόκει-
ται γιὰ τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τοῦ ἥρωα, ὅπως δηλώνουν οἱ στίχοι 95
καί 117-8¹⁹⁹:

(α) ὀρίζεται δέ τὸ δ' ε φάος γάμων τέλει

(β) τῇ δ' ἐν ἡμέρᾳ λέχη / κρᾶναι θελόντων.

(10) Κρεσφόντης. Εἶναι περίφημη ἡ σκηνὴ ὅπου ἡ Μερόπη ἐτοιμάζεται
νὰ πλῆξει θανάσιμα στὸν ὕπνο του κάποιον νέο, ποὺ δέν εἶναι ἄλλος
ἀπὸ τὸν γιό της. Τὴ σκηνὴ μᾶς τὴν παραδίδει ὁ Πλούταρχος (Περὶ σαρ-
κοφαγίας 998e)²⁰⁰: σκόπει δέ καί τὴν ἐν τῇ τραγωδίᾳ Μερόπην ἐπὶ τὸν υἱὸν αὐτὸν

ὡς φονέα τοῦ υἱοῦ πέλεκυν ἀραμένην καί λέγουσαν "ᾧ νέρτερ' "Αἰδῆ²⁰¹, τήνδ' ἐγὼ δίδωμύ σοι / πληγὴν", ὅσον ἐν τῇ θεάτρῳ κίνημα ποιεῖ συνεξορθιάζουσα φόβῳ, καί δεός μὴ φθάσῃ τὸν ἐπιλαμβανόμενον γέροντα καί τρώσῃ τὸ μειράκιον. Τό γεγονός ὅτι ὁ Κρεσφόντης κοιμᾶται ὁδήγησε τὸν τελευταῖο ἐκδότῃ τῆς ἀποπασματικῆς τραγωδίας²⁰² στό συμπέρασμα ὅτι ἡ σκηνή ἐκτυλίσσεται νύχτα. Αὐτό ὅμως σημαίνει ὅτι ἡ σκευωρία ἐναντίον τοῦ Πολυφόντη ἀναβάλλεται γιὰ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα. Ὡστόσο μιά τέτοια χρονική μετάθεση δέν εἶναι ἀπαραίτητη, ἂν ἀκολουθήσουμε τὸν Ὑγίνο (fab.137) πού ἀποδίδει τὸν ὕπνο τοῦ ἥρωα σέ κόπωση (per lassitudinem)²⁰³. Εἶναι δύσκολο νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Ὑγίνου εἶναι τυχαία²⁰⁴. Ὑπνο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας συναντοῦμε στὸν Ὁρέστη, ὅπου ὁ ἥρωας προτρέπει τὴν ἀδελφή του (301-3):

ἀλλ', ᾧ τάλαινα, βᾶσα δωμάτων ἔσω
ὕπνῳ τ' ἄπνυν βλέφαρον ἐκταθεῖσα δός,
σίτων τ' ὄρεξαι λουτρά τ' ἐπιβαλοῦ χροῦ.

Ἄν στὸν Ὁρέστη ὁ ὕπνος τῆς Ἡλέκτρας (ἡ ἡρώιδα θὰ ἐπανεμφανιστεῖ στὸν στίχο 844) εἶναι ἓνας εὐσχημος τρόπος ἀπομάκρυνσης ἐνός προσώπου, γιὰ νά κυριαρχήσει στή σκηνή ὁ πρωταγωνιστής, στὸν Κρεσφόντη ὁ ὕπνος προσφέρει τὴν εὐκαιρία τῆς δολοφονικῆς ἀπόπειρας καί τῆς δημιουργίας μιᾶς συναρπαστικῆς σκηνικῆς εἰκόνας.

(11) Ὑψιπύλη. Οἱ στίχοι 7-8 τοῦ ἀπ.1 i Bond στέγ[η]ς κεχρήμεθ' [ἐ]ν- [τός ἀ]χθῆναι, γύναι, / εἰ δυ[να]τόν [ἡμῶ]ν νύκτ' ἐ[ναυλίσ]αι μίαν πού ἀπευθύ- νει ὁ θόας²⁰⁵ στήν Ὑψιπύλη, χωρὶς νά γνωρίζει ὅτι εἶναι μητέρα του, δημιουργοῦν ἴσως τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει ἤδη νυχτώσει²⁰⁶. Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε οἱ στίχοι 15-18 τοῦ ἀπ.1 ii παραπέμπουν στίς τυπικὲς οἰκιακὲς ἀσχολίες τοῦ ἐπόμενου πρωينوῦ²⁰⁷:

τί σύ παρὰ προθύροις, φύλα;
πότερα δώματος εἰσόδους
σαίρεις, ἢ δρόσον· ἐπὶ πέδῳ
βάλλεις οἷά τε δούλα;

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία κάθε ἄλλο παρὰ ὑποχρεωτικὴ εἶναι· τὰ δύο χωρία δέν ἀντιφάσκουν ἀπαραίτητα, γιὰτί τὸ αἶτημα τῆς φιλοξενίας γιὰ μιά νύχτα μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ σέ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς ἡμέρας. Πιστεύω, ἐπομένως, ὅτι τὸ δράμα ἀρχίζει πρωί καί ὅτι ἡ δράση διαρ- κεῖ μιά ἡμέρα.

(12) Τήλεφος. Ὅτι ἡ δράση τῆς τραγωδίας πρέπει νά διαρκοῦσε μιά ἡμέρα συνάγεται ἀπὸ τὸ ἀπ.104 Austin.

δεῖ γάρ με δόξαι πτωχόν <έν τῇδ' ἡμέρᾳ>²⁰⁸
εἶναι μὲν ὅσπερ εἰμύ, φαίνεσθαι δέ μή.

(13) Σθενέβοια. Τό βασικό καί βασανιστικό χρονικό πρόβλημα πού θέτει αὐτή ἡ ἀποσπασματική τραγωδία, ἰδιαίτερα μετὰ τήν ἀνακάλυψη τῆς ὑπόθεσής της²⁰⁹, συνίσταται στό ἐρώτημα ἂν ὁ Βελλεροφόντης πραγματοποιεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ ἔργου δύο ταξίδια —τό ἓνα γιά νά ἐξοντώσει τή Χίμαιρα καί τό ἄλλο γιά νά ἀπαγάγει καί νά ἐκδικηθεῖ τή Σθενέβοια— ἢ μόνο ἓνα, τό ταξίδι τῆς ἐκδίκησης, πράγμα πού σημαίνει ὅτι, ὅταν ἀρχίζει τό ἔργο, ὁ ἥρωας ἔχει ἐπιστρέψει ἀπό τήν ἐπικίνδυνη ἀποστολή του στήν Καρία. Τήν τελευταία ἄποψη ὑποστήριξαν πρόσφατα ὁ Zühlke (1961) καί ὁ Korzeniewski (1964), ἐνῶ τήν πρώτη ἡ Braet (1973). Πιστεύω ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς Braet συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες νά εἶναι ὀρθή γιά τοὺς ἐξῆς λόγους:

(α) Ὁ Βελλεροφόντης ἐκφράζεται στόν προλογικό του μονόλογο μέ ἰδιαίτερο σεβασμό γιά τόν Προῖτο (30-1), πράγμα πού δέ θά συνέβαινε, ἂν τό δράμα ἀρχίζε μετὰ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἥρωα, γιατί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ὑπόθεση, ἡ συμπεριφορά του τότε ἦταν διαφορετική: πάλιν δέ ἐπιστρέψας εἰς τήν Τίρυνθα κατεμέμψατο τόν Προῖτον.

(β) Ἡ πρόθεση τοῦ ἥρωα νά ἀποσυρθεῖ²¹⁰ (τό νόημα τοῦ στίχου 27, παρὰ τή μετρική ἀνωμαλία, εἶναι ἄψογο), γιά νά ἀποφύγει προφανῶς νά προσβάλει τόν εὐεργέτη του, πού κάποτε τόν εἶχε καθάρει ἀπό φόνο, δέν ἐντάσσεται ἱκανοποιητικά στό πλαίσιο τῶν ἐνεργειῶν, στίς ὁποῖες θά προέβαινε ὁ Βελλεροφόντης μετὰ τήν ἐπιστροφή του.

(γ) Ἡ τροφός τῆς Σθενέβοιας ἐδῶ καί καιρό πιέζει φορτικά τόν ἥρωα νά ἐνδώσει στίς προτάσεις τῆς βασίλισσας (10-2):

αἰεὶ γάρ, ἥπερ τῷδ' ἐφέστηκεν λόγῳ
τροφός γεραῖά καί ξυνύστησιν λέχος,
ὑμνεῖ τόν αὐτόν μῦθον.

Ὁ ἀγνός Βελλεροφόντης ὅμως δέν ἔχει ὑποκύψει ὥς τή στιγμή πού προλογίζει τό δράμα (19): οὐ πώ ποτ' ἠθέλησα δέξασθαι λόγους²¹¹. Πρόκειται γιά ἐπανελημμένες ἐνέργειες τῆς τροφοῦ πού ἐκβάλλουν στό παρόν, ὁπότε ὁ ἥρωας, ὅπως εἶδαμε, ἀποφασίζει νά ἀποσυρθεῖ.

(δ) Ἡ συκοφαντία τῆς Σθενέβοιας καί ἡ ἀποστολή τοῦ ἥρωα στήν Καρία ἀποτελοῦν τμήματα δράσης πού εἶναι δύσκολο νά ἀποκοποῦν ἀπό τό κύριο σῶμα τοῦ δράματος, ὅπως π.χ. ἡ δολοφονία τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀποχωρίζεται ἀπό τήν ἐκδίκηση τοῦ Ὀρέστη στήν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ καί τοῦ Εὐριπίδη. Στόν Αἰγέα τοῦ Εὐριπίδη²¹² συναντοῦμε μιά παράλληλη περίπτωση σύνδυασμοῦ τῆς ἐξόντωσης τοῦ Μαραθώνιου ταύρου μέ τήν

ἀπόπειρα δηλητηριασμοῦ τοῦ Θηοῆα μετά τήν ἐκτέλεση τοῦ ἄθλου. Ἐκεῖ, βέβαια, δέν ἀπαιτεῖται πολὺς χρόνος, γιατί οἱ μετακινήσεις τοῦ ἥρωα εἶναι περιορισμένες. Στή Σθενέβοια ὁ ποιητής ἔλυσε τό πρόβλημα εἰσάγοντας τόν φτερωτό Πήγασο, πού μηδενίζει τίς ἀποστάσεις, καί περιορίζοντας τίς δοκιμασίες τοῦ Βελλεροφόντη μόνο στήν ἐξόντωση τῆς Χίμαιρας²¹³. Μέ αὐτήν τήν πρόταση ἑναρμονίζεται θαυμάσια ἡ μαρτυρία τῆς Ὑπόθεσης: δὺς γάρ ἐπιβουλευθεὶς ὑπ' ἀμφοτέρων, δίκην εἰληφέναι τήν πρέπουσαν, τήν μὲν εἰς τό ζῆν, τοῦ δέ εἰς τό λυπεῖσθαι.

Ἐνα πρόβλημα προκύπτει ἀπό τήν τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου καί αὐτό προέρχεται ἀπό τήν ἀκόλουθη μαρτυρία τοῦ Ἀθήναιου (427e): τοῖς δέ τετελευτηκόσι τῶν φίλων ἀπένεμον τὰ πίπτοντα τῆς τροφῆς ἀπό τῶν τραπέζων· διὸ καί Εὐριπίδης περὶ τῆς Σθενεβοίας φησὶν, ἐπειδὴ νομίζει (ἡ Σθενέβοια) τόν Βελλεροφόντην τεθνάναι, "πεσόν δέ νυν λέληθεν οὐδέν ἐκ χερός, / ἄλλ' εὐθύς αὐδ' ἑὶ τῷ Κορινθίῳ ξένῳ" (ἀπ. 664 Ν²). Ἐνα τέτοιο γεγονός μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ τή σκέψη ὅτι ἡ τροφός εἶχε παρακολουθήσει συχνά τή δέσποινά της νά προσφέρει τήν τροφή πού ἔπεφτε στόν Βελλεροφόντη, πράγμα πού προϋποθέτει τήν πάροδο κάποιου χρονικοῦ διαστήματος, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἥρωας ξεκινᾷ γιά τό πρῶτο του ταξίδι μέ τήν ἑναρξη τοῦ δράματος. Αὐτή ἡ ἐξηγήση, πού φαίνεται νά εἶναι εὐλογη, δέν εἶναι ὑποχρεωτική, ἀπό τή στιγμή πού δέ θεωρήσουμε τό ἀπόσπασμα βάση γιά χρονικούς ὑπολογισμούς, ἀλλά τό ἀποδώσουμε στήν πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά παραστήσει τήν ψυχική κατάσταση τῆς ἡρώιδας μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Βελλεροφόντη. Μερικά χωρία σέ σωζόμενες τραγωδίες, πού ἡ δράση τους διαρκεῖ ἀναμφισβήτητα μία ἡμέρα, προϋποθέτουν, ἂν ἐρμηνευτοῦν μέ αὐστηρότητα, τήν πάροδο ἀρκετῶν ἡμερῶν.

(α) Ἔτσι στήν Ἀντιγόνη τό πτώμα τοῦ Πολυνείκη βρίσκεται σέ ἀποσύνθεση (410), ἐνῶ ἔχουν περάσει μόνο λίγες ὥρες ἀπό τόν θάνατό του²¹⁴.

(β) Ὄταν ὁ χορός στό χαρούμενο τραγούδι του γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ Αἴαντα ἀναφέρεται στή δύναμη τοῦ χρόνου πού μαραίνει τὰ πάντα (714), μοιάζει νά ὑπονοεῖ ὅτι ἡ διαφορετικὴ στάση τοῦ ἥρωα ὀφείλεται στή μαλακτικὴ ἐπενέργεια μερικῶν τουλάχιστον ἡμερῶν, ἐνῶ δέν ἔχουν μεσολαβήσει παρά λίγες ὥρες.

(γ) Στίς Φούνισσες δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ πόλεμος ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ ἡμέρες²¹⁵, ἐνῶ ἡ ἑναρξὴ του ἔγινε μετά τήν ἀποτυχία τῆς συμφιλιωτικῆς προσπάθειας τῆς Ἰοκάστης (1196-7):

πύργων μὲν οὖν γῆς ἔσχομεν κατασκαφάς
ἐς τήν παροῦσαν ἡμέραν.

"Αν έντάξουμε, φυσικά μέ πολλή έπιφύλαξη, τό προβληματικό χωρίο μας σ' αúτην τήν κατηγορία καί άν σκεφτοýμε ότι ό Βελλεροφόντης, πού άναχωρεí για τήν Καρία στόν πρόλογο, επανεμφανίζεται μετά τή μεσολάβηση τής παρόδου τοý Α' έπεισοδίου καί τοý Α' στασίμου²¹⁶, τότε ή θλίψη τής βασίλισσας θεωρείται έντελώς φυσική καί δέν προβληματίζει τόν θεατή. Μέ αúτές τίς σκέψεις μπορούμε νά ύποστηρίξουμε τήν ένότητα τοý χρόνου παρά τά άλλεπάλληλα ταξίδια τοý ήρωα.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Η έπισκόπηση πού προηγήθηκε προσπάθησε, μέ συγκέντρωση καί συζήτηση τών διαθέσιμων μαρτυριών, νά άπαντήσει έκνέου στό έρώτημα κατά πόσο ή ένότητα τοý χρόνου τηρείται στά σωζόμενα δράματα τών τριών τραγικών. Η άνάλυση έδειξε, έλπίζω, ότι ή παρατήρηση τοý 'Αριστοτέλη, ό όποιός είχε στη διάθεσή του πολύ περισσότερες τραγωδίες άπό ό,τι έμείς σήμερα, είναι εύστοχη. Οί τραγικοί ποιητές πραγματεύονται θέματα, όπως ή αύτοκτονία τοý Αίαντα ή ή έκδίκηση τής Μήδειας, πού κατά κανόνα δέν άπαιτοýν χρόνο μεγαλύτερο άπό μία ήμέρα. Αλλά καί σέ έργα πού περιέχουν ταξίδια καί μετακινήσεις²¹⁷, όπως είναι οί περιπτώσεις τών Τραχινίων τοý Σοφοκλή ή τής Έκάβης καί τών 'Ικετίδων τοý Εύριπίδη, ό ποιητής έκδηλώνει τήν πρόθεσή του νά έντάξει όλα τά γεγονότα στό πλαίσιο τής ίδιας ήμέρας. Έδώ δέν έχει σημασία άν ό έμπειρικός έλεγχος τών άποστάσεων επαληθεύεται ή όχι. Οί χιλιομετρικές μετρήσεις τοý Schlesinger για τίς Τραχίνιες έδειξαν π.χ. ότι ό Σοφοκλής δέν ύπερβαίνει τά όρια τοý ρεαλισμού²¹⁸. Έκείνο πού έχει μεγαλύτερη βαρύτητα είναι άν ό ποιητής είδοποιεί τόν θεατή του για τήν έπιλογή τοý χρονικού πλαισίου. Έτσι, στη Σθενέβοια ή χρήση τοý φτερωτοý Πήγασου είναι άναμφισβήτητα άντιρεαλιστική, πυκνώνει όμως τόν χρόνο τής δράσης. Σέ τέτοια συμφραζόμενα δέν έχουν τή θέση τους έρωτήσεις τοý τύπου: άδιαφόρησε ό 'Ιοβάτης για τόν θεσμό τής φιλοξενίας πού άπαιτεί τήν ύποδοχή τοý ξένου καί έστειλε τόν Βελλεροφόντη άμέσως νά έξοντώσει τή Χίμαιρα²¹⁹; Είναι φανερό ότι παρόμοιοι προβληματισμοί έκτρέπουν τήν κύρια πορεία τής δράσης πού έν προκειμένω συνίσταται στό μοναδικό έρώτημα άν ό ήρωας θά έπιστρέψει άπό τήν επικίνδυνη άποστολή του ή όχι - καί ό θεατής γνωρίζει άπό τόν μύθο ότι ό ήρωας θά έπιστρέψει. Μέ τήν ίδια λογική θά πρέπει νά άντιμετωπίσουμε τή μνεία τοý Τάναου ποταμού στην 'Ηλέκτρα τοý Εύριπίδη· οί λόγοι τής άναφοράς του, όπως είδαμε, δέ σχετίζονται μέ χρονικούς ύπολογισμούς²²⁰. Έδώ γίνεται άκόμη πιό

σαφές ότι, αν ο ποιητής τό επιθυμούσε, μπορούσε νά τοποθετήσει τήν κατοικία τοῦ παιδαγωγοῦ κοντά στό σπίτι τῆς 'Ηλέκτρας' γιά νά μήν τό κάνει, σημαίνει ὅτι τά κίνητρά του δέν ἦταν χρονικῆς κατηγορίας.

"Επειτά ἀπό τίς παραπάνω σκέψεις μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι στόν Σοφοκλῆ καί τόν Εὐριπίδη ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου τηρεῖται χωρίς καμιά ἐξαίρεση καί ὅτι πρὸς τό ἴδιο συμπέρασμα μᾶς ὁδηγοῦν τά περισσότερα ἀποσπάσματά τους, μολονότι ἐδῶ τό ἔδαφος εἶναι ἀρκετά ὀλισθηρό. Γιά τόν Αἰσχύλο, πού πιθανότατα ὁ 'Αριστοτέλης τόν συμπεριλαμβάνει στούς ποιητές πού συνθέτουν τραγωδίες μέ ἀόριστο χρόνο, δέν μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε τό ἴδιο. Στίς Εὐμενίδες ἡ ὑπέρβαση τοῦ ὁρίου τῆς μιᾶς ἡμέρας δέν ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπό κανέναν μελετητή. Ἀντίθετα, γιά τόν Ἀγαμέμνονα ἔχουν προταθεῖ διάφορες λύσεις πού εὐνοοῦν τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου. Προσπάθησα νά δείξω ὅτι ὁ ποιητής μέ ρητές ἀναφορές δηλώνει ὅτι ἡ ἡμέρα τῆς ἄφιξης τοῦ φωτεινοῦ σήματος δέ συμπίπτει μέ τήν ἡμέρα τοῦ νόστου καί τῆς δολοφονίας τοῦ βασιλιᾶ.

Μιά δεύτερη διαπίστωση ἀφορᾷ ἀκριβῶς αὐτή τή χρήση ρητῶν ἀναφορῶν στήν ἡμέρα τοῦ δράματος. Ὁ Αἰσχύλος δέ χρησιμοποιεῖ στά πρῶμα ἔργα του φράσεις ὅπως ἡδ' ἡμέρα, τόδ' ἡμαρ, καθ' ἡμέραν τήν νῦν κτθ., γιά νά ὑπογραμμίσαι τό πλαίσιο τῆς δράσης. Αὐτήν τήν ἀπουσία τήν ἀποδώσαμε στό θεολογικό ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ, πού θεωρεῖ τό πρόσφατο καί τό ἀπώτερο, τό προσωπικό καί τό οἰκογενειακό παρελθόν πηγὴ δυστυχίας τοῦ παρόντος καί γι' αὐτό προτιμᾷ τήν τριλογικὴ σύνθεση. Ἀπὸ τήν ἄποψη αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ ἡ διαπίστωση ὅτι ἀκόμη καί στοὺς Πέρσες, πού δέν ἀνήκουν σέ θεματικά συνεχόμενη τριλογία²²¹, ὁ ποιητής ὄχι μόνο μᾶς προσφέρει τό τρίπτυχο Θερμοπύλες-Σαλαμίνα-Πλαταιές, ἀλλὰ διεκλύνει καί τήν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς τραγωδίας μέ τήν ἀναδρομὴ τοῦ Δαρείου στά μέλη τῆς περσικῆς δυναστείας (759 κέ.). Στόν Ἀγαμέμνονα συναντοῦμε γιά πρώτη φορά ὑπογράμμιση τοῦ χρόνου τῆς δράσης, ἡ ὁποία διευκολύνει, ὅπως εἴπαμε, τήν τοποθέτηση τῶν δύο μερῶν τοῦ δράματος σέ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμές.

Στόν Σοφοκλῆ οἱ ρητές ἀναφορές στήν ἡμέρα τῆς δράσης πολλαπλασιάζονται ἐντυπωσιακά σέ σύγκριση μέ τόν Αἰσχύλο²²². Ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος συχνά συμπίπτει μέ τήν ἐκπλήρωση ἐνός χρησιμοῦ πού ἔχει δοθεῖ ἀπὸ καιρό, ὅπως συμβαίνει στίς Τραχίνιες, τόν Οἷ καί τόν Οἷ καθώς καί σέ ἀρκετά ἀποσπάσματα. Κάποτε, ὅπως στόν Οἷ, ἡ κρίσιμη ἡμέρα ὑπογραμμίζεται ἀπὸ ἕναν μάντη. Μαντεῖες πού τονίζουν τήν ἡμέρα τῆς δράσης συναντοῦμε στόν Αἴαντα καί στό δεύτερο μέρος τῆς Ἀντιγό-

νης.

Στόν Εύριπίδη οἱ χρησιμοί καί οἱ μαντεῖες δέν παίξουν σημαντικὸ ρόλο²²³, ἐνῶ ἡ ἡμέρα τῆς δράσης συχνά ἀναφέρεται ἤδη στόν πρόλογο ἀπὸ κάποιον θεό ἢ ὑπερφυσικό πρόσωπο, ὅπως ὁ Ἀπόλλων στήν Ἄλκηστη, ἡ Ἀφροδίτη στόν Ἰππόλυτο καί ὁ Πολύδωρος στήν Ἑκάβη. Ὁ καθορισμός μιᾶς προθεσμίας εἶναι ἐπίσης συχνό φαινόμενο (πρβ. Μήδεια, Ἰκέτιδες, Ὀρέστη) πού περιορίζει τή δράση σέ συγκεκριμένα χρονικά ὅρια. Τέλος, ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στόν Ἡρακλῆ, τίς Τρῳάδες, τήν IT καί τίς Βάκχες ἀπουσιάζουν ρητές ἀναφορές στήν ἡμέρα τῆς δράσης, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι καταστρατηγεῖται ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Β' ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1)Γιά τήν ὀψιμη χρονολόγηση τῶν Ἰκετίδων, πού ἡ παλαιότερη ἔρευνα τίς θεωροῦσε τήν ἀρχαιότερη σωζόμενη τραγωδία, βλ. πρόσφατα Taplin(1977)194-198 καί τήν ἀναλυτική συζήτηση τοῦ Garvie(1969)1-28. Στήν πρόιμη χρονολόγηση ἐπιστρέφει τώρα ὁ Stoessl(1979)7-25.

2)Γιά τή σχέση τῆς τραγωδίας μέ τήν ἱστορία βλ. Kierdorf(1966)48 κέ.

3)Βλ. σχετικά Joerden(1960)99.

4)Βλ. Kent(1906)39-40· ὁ Rose(1957)I 86 ἀναφέρεται στή δυνατότητα πολυήμερης διάρκειας τῆς δράσης, ἀλλά τελικά τείνει νά ἀποδεχτεῖ, χωρίς ἰδιαίτερη ἐπιχειρηματολογία, τή μονοήμερη διάρκεια.

5)Γιά τή σύγκριση τῶν δύο τραγωδιῶν βλ. Wilamowitz(1914)164· Porzig(1926)184· Snell(1928)116· Schmid-Stählin(1934)II 233· Lachawitz(1963)65· Benedetto(1978)157-165. Ὁ Geffken(1926)I 153 καί ὁ Andrieu(1954)67-68 καί 68 σημ.1 δέν ἔχουν δίκαιο ὅταν συγκρίνουν τόν Ἀγαμέμνονα μέ τούς Πέρσες ἀπό χρονική ἄποψη κάνοντας τή σκέψη ὅτι, ὅπως στό πρῶτο ἔργο ἀμέσως μετά τήν ἀφίξη τοῦ φωτεινοῦ σήματος ἐμφανίζεται ὁ Ἀγαμέμνων, ἔτσι καί στούς Πέρσες ὁ ἄγγελος φτάνει λίγο μετά τή διάβαση τοῦ Ἑλλήσποντου ἀπό τόν στρατό. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, νομίζω, ὅτι ὁ χορός ἀναφέρεται σέ γεγονότα τοῦ παρελθόντος κατὰ τόν ἴδιο τρόπο πού ὁ χορός στόν Ἀγαμέμνονα ἀνακαλεῖ στή μνήμη του τήν ἀναχώρηση τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου γιά τήν Τροία πρίν ἀπό δέκα χρόνια.

6)Τό φαινόμενο αὐτό ἐπισημαίνει ὁ Bächli(1954)16. Γιά τό ὄνειρο τῆς Ἀτοσσας βλ. Lennig(1969)47-53. Στούς Ἑπτὰ (710-1) πρόκειται γιά ἐπαλήθευση ὀνείρων χωρίς προηγούμενη μνεία τους στό δράμα. Γιά τά ὄνειρα βλ. τώρα καί Katsouris(1978).

7)Πρβ. Ἡρόδοτο 8,98: ταυτά τε ἄμα ἐξέξης ἐποίησε καί ἔπεμπε ἐς Πέρσας ἀγγελέοντα τήν παρεοῦσάν σφι συμφορὴν.

8)Βλ. Lachawitz(1963)61 καί 65.

9)Πρβ. Felsch(1907)6. Ἡ ἄποψη τοῦ Lachawitz(1963)65 ὅτι ὁ ποι-

ητής "παραπλανῶ" τόν θεατή του παρεμβάλλοντας ανάμεσα στην ἄφιξη τοῦ ἀγγέλου καί τήν ἄφιξη τοῦ Εἰρήνη 658 στίχους, ἔτσι ὥστε νά μή γίνει ἀντιληπτός ὁ ἐξωσκηνικός χρόνος πού ἀπαιτήθηκε γιά νά διασχίσει ὁ βασιλιάς τό ἀχανές κράτος του, δέ μοῦ φαίνεται πειστική. Στόν Ἀγαμέμνονα, μέ τόν ὁποῖο ὁ Lachawitz παραβάλλει τούς Πέρσες, ὁ βασιλιάς βρίσκεται σέ κάποιον γεωγραφικά καθορισμένο τόπο (τήν Τροία), καί γι' αὐτό δημιουργεῖται πρόβλημα. Ἐδῶ δέν ξέρουμε τίποτε γιά τήν ἀκριβή γεωγραφική θέση τοῦ Εἰρήνη (οἱ στίχοι 508-12 δέν εἶναι καθοριστικοί), ὅταν ἐμφανίζεται ὁ ἀγγελος στή σκηνή. Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Lachawitz (1963) 64 ὅτι εἶναι περίεργο πῶς δέν ἔφτασαν νωρίτερα εἰδήσεις γιά τόν βασιλιά, ἂν ὁ Εἰρήνης βρισκόταν ἤδη κάπου στήν Περσία, ἔχει καθαρά ὀρθολογικό χαρακτήρα καί ἀναιρεῖται ἀπό τήν παρατήρηση τοῦ ἴδιου: "ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ εἴσοδος τῶν προσώπων καί ὄχι ὁ ἐξωσκηνικός χρόνος πού ἀπαιτήθηκε γιά νά διανυθεῖ κάποια ἀπόσταση". Καί ὁ Broadhead (1960) xlvi ἐνοχλήθηκε ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἄφιξη τοῦ Εἰρήνη πραγματοποιεῖται λίγη ὥρα μόνο ὕστερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἀγγέλου. "Ἀν ὅμως σκεφτοῦμε ὅτι στόν Μακμπέθ ὁ ἥρωας ἐμφανίζεται μετὰ ἀπό μερικούς στίχους ἀπό τή στιγμή πού φτάνει ἓνα γράμμα του [πρβ. Pütz (1970) 53], ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι παρόμοια ἐρωτήματα δέν ἀπασχολοῦν τόν θεατή πού εἶναι ἀπόλυτα φυσικό νά θεωρεῖ τόν ἀγγελιοφόρο πρόδρομο τοῦ βασιλιᾶ.

10) Π.χ. Broadhead (1960) xlvi: ACT I: before a council-chamber, presumably in the heart of the capital, Susa; its front wall may have formed the background of the stage.

11) p.2, 10-11 Page καί ἔστιν ἡ μέν σκηνή τοῦ δράματος παρά τῷ τάφῳ Δαρείου.

12) Βλ. παρακάτω σσ.131 κέ. καί 155 κέ.

13) Σχετικά μέ τή θέση αὐτῶν τῶν στίχων στό δράμα βλ. παρακάτω σ.168.

14) Πρβ. Ε. Ἰκέτιδες 356-7: λεκτοῦς ἀθροίσας δεῦρ Ἀθηναίων κόρους/ἥξω.

15) Canavan (1972) 29 κέ., ὅπου καί πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία.

16) Καί ὁ Howald (1930) 63 παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀπροσδιοριστία καί ἡ οὐδετερότητα τοῦ τοπίου συμβάλλει στήν ἀγνόησή του ἀπό τόν θεατή.

17) Βλ. παραπάνω σημ.10 και διεξοδικά Canavan(1972) 39 κέ.

18) Έτσι π.χ. ο Murray(1940) 55. Για την περίπτωση των Χρηφόρων βλ. Χουρμουζιάδη(1964) 72-76.

19) Ο Holtsmark(1970) 13, ο οποίος ανέλυσε διεξοδικά τους στίχους 1-149 των Περσών, υποστηρίζει ότι οι στίχοι 140-9 έκδηλώνουν την έντονη ανησυχία του χοροῦ για τόν Ξέρξη και τό στράτευμα. 'Η ιδέα μιᾶς συνεδρίασης υποβλήθηκε προφανῶς ἀπό τίς Φοίνισσες τοῦ Φρυγίου' βλ. σχετικά Stoessl(1945). 'Η σκέψη τοῦ Taplin(1972) 67 ότι στήν ἀρχή τοῦ ἔργου πρόκειται για μιᾶ σκηνή ἐσωτερικοῦ χώρου, ὅπως προδίδει τό ρῆμα ἐνέζομαι, δέν εἶναι ὑποχρεωτική. Κανένα ἀπό τά παράλληλα πού προσάγει δέν εἶναι πειστικά: Στό ἀπ.213 Μ. ἀπό τοῦς Μυρμιδόνες γίνεται ρητή ἀναφορά στό ἀντίσκηνο τοῦ Ἀχιλλέα (θάσσεις εἴσω κλισίας)· στίς Εὐμενίδες ἔχουμε τό ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς καί τό σκηνικό οἰκοδόμημα πού παριστάνει τόν ναό της· στίς Φοίνισσες τοῦ Φρυγίου, τέλος, ἡ τακτοποίηση τῶν θώκων ἀρκεῖ για τήν ταύτιση τοῦ χώρου. Στούς Πέρσες δέν ὑπάρχει κάτι ἀνάλογο καί ἡ ἀσαφής ἀναφορά στό στέγος ἀρχαῖον κάθε ἄλλο παρά ἀρκετή εἶναι για τή διατύπωση ὑποθέσεων ὅπως αὐτῆς τοῦ Taplin. Για τή σημασία τοῦ ἐνέζομαι "κάθομαι δίπλα, κοντά" βλ. Canavan(1972) 53 σημ.59 καί 58 σημ.66. Ὁ Broadhead(1960) σχόλιο στοῦς στ.140-3 καί ἡ Dale(1969) 119 καί 262 σκέφτονται ὅτι οἱ γέροντες κάθονται στά σκαλιά τοῦ στέγους. Για τή σημασία τοῦ στέγος "τάφος" βλ. Canavan(1972) 46-47. Για τοῦς λόγους πού ἐνδέχεται νά ὁδήγησαν τόν χορό νά ἐπισκεφεῖ τόν τάφο τοῦ βασιλιᾶ βλ. Noack(1915) 13 σημ.18 καί Canavan(1972) 59 μέ σημ.68.

20) Βλ. σχετικά Hammond(1972), ὁ ὁποῖος, ξεκινώντας ἐπίσης ἀπό τήν ἰδέα ἐνός "βουλευτηρίου", δέχεται, εἰδικά για τοῦς Πέρσες, τήν ὕπαρξη ἐνός ὑπόστεγου, ὅπως στά σημερινά ὑπαίθρια καταστήματα. Μέ τή λύση πού δόθηκε ἐδῶ μιᾶ τέτοια προσθήκη περιττεύει. Για τήν περίπτωση τά πρῶιμα δράματα τοῦ Αἰσχύλου νά παραστάθηκαν στήν Ἀγορά βλ. Travlos(1971) καί τήν ἀντίθετη ἀποψη τοῦ Newiger(1976) καί (1979). Για τή σκηνοθεσία τῶν πρῶιμων ἔργων βλ. ἐπίσης Melchinger(1974) 82 κέ.

21) Π.χ. Groeneboom(1960) II 41. Αὐτή ἡ λύση θά ἱκανοποιοῦσε καί τόν Wilamowitz(1914) 47, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι μιᾶ συνάντηση χοροῦ καί Ξέρξη κοντά στόν τάφο τοῦ Δαρείου θά ἦταν τελείως ἀπίθανη. Για νά διευκολύνει αὐτή τή συνάντηση ὁ Harmon(1932) τοποθέτησε τή

σκηνή κοντά σε μία πύλη της πόλης, όπου μπορούσαν να συζητήσουν οι γέροντες και όπου μπορούσε να βρίσκεται και ο τάφος του Δαρείου. Τη λύση αυτή υιοθέτησαν ο Kierdorf(1966)54 και ο Dingel(1967)83, ενώ όρθά την απορρίπτουν ο Broadhead(1960)χλν κέ. και ο Lesky(1972)³ 85 σημ.8. Κατά τη γνώμη μου τό σημαντικό είναι ότι ο Εέρξης πρέπει να συναντηθεί με τόν χορό και όχι ο τόπος της συνάντησης. Ουδετεροποιώντας ο ποιητής τόν χώρο λύνει τό πρόβλημα. Κατά τήν ίδια λογική δέν αναρωτιόμαστε π.χ. πώς συμβαίνει στους Έπτά ο Έτεοκλής και ο κήρυκας να συναντηθούν και μάλιστα να έμφανιστούν στη σκηνή ταυτόχρονα, ενώ ο βασιλιάς θά έπρεπε να βρίσκεται κανονικά στις έπάλξεις. Ή συνάντηση επιβάλλεται από δραματικούς λόγους.

22) Richter(1892)84* Flickinger(1936)⁴)249* Canavan(1972)31 σημ.7.

23) Ο Broadhead δέχεται ότι ή γενική Σούων χρησιμοποιείται από κοινοῦ. Μέ τή λύση πού προτείνουμε έδω κάτι τέτοιο περιττεύει. Σύγκρινε τόν στίχο 15 ᾄστν τό Περσῶν μέ τόν στίχο 761 τόδ' ᾄστν.

24) Βλ. πρόχειρα Duchesne-Guillemin(1979)IV 649-650.

25) Βλ. Avery(1964)174 και 176.

26) Για τούς Έπτά επικρατεῖ ὁμοφωνία μέ προεξάρχοντα τόν αἰρετικό Kent(1906)42* βλ. ακόμη Felsch(1907)4* Buland(1912)187* Lachawitz(1963)69. Είναι χαρακτηριστικό της χρονικής ἀοριστίας τό γεγονός ότι πουθενά στόν θρῆνο τοῦ χοροῦ δέ συναντοῦμε στίχους ὅπως της Ἀντιγόνης (14) μῦθ θανόντων ἡμέρα διπλή χερύ.

27) Βλ. Smyth(1924)59* Schmid-Stählin(1934)II 198* Lachawitz(1963)89 και 90.

28) Για τή σημασία τοῦ ρήματος ἦκω στους στίχους αὐτοῦς βλ. Ἰακώβ(1976)341 σημ.1.

29) Βλ. παραπάνω σημ.21.

30) Τή μετάθεση της δράσης δέχονται ο Campbell(1890)304, ο Kent(1906)39 και πρόσφατα, μέ πολλές ἐπιφυλάξεις, ο Seaford(1975)197. Ο Felsch(1907)7 δέχεται ἐπίσης ότι ή συνάντηση τῶν ἀντίπαλων μερῶν έπρεπε κανονικά να γίνει τήν ἐπόμενη ἡμέρα, ἀλλά πιστεύει ότι ο Αἰσχύλος, γιά χάρη της ἐνότητας τοῦ χρόνου, συμπίεσε τά γεγονότα,

ώστε νά χωρέσουν στήν ἴδια ἡμέρα. Τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου ὑποστήριξαν ἡ Buland(1912)187* ὁ Rose(1957)I 17 καί ὁ Lachawitz(1963)92.

31) Ὁ Lachawitz(1963)110-111 καί 114 ὑποστηρίζει ὅτι τό χωρίο αὐτό ἔχει ἀποκλειστικά τελετουργικό χαρακτήρα καί παραπέμπει [πρβ. καί Groeneboom(1949)266 σημ.4] στά σχόλια στόν Ὁρέστη (822): εἰώθασιν γάρ οἱ ἀνελόντες τινα δικάως ὥς οἶονται τῇ ἡλίῳ τό ξίφος δεικνύναι σύμβολον τοῦ δικάως πεφονευκέναι. Ὡστόσο ὁ Ὁρέστης δέ δείχνει τό φονικό ὄπλον πού χρησιμοποίησε ἀλλά τήν παγίδα τῶν δολοφόνων τοῦ πατέρα του* ὁ συσχετισμός, ἐπομένως, εἶναι ἀτυχής.

32) Π.χ. Blass(1906)21* καλή βιβλιογραφική ἐπισκόπηση προσφέρει ὁ Lachawitz(1963)111-114. Ὁ Schlesinger(1963)15 ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Αἰσχύλος δέν ἐνδιαφέρεται νά καθορίσει χρονικά τό ἄπλωμα τοῦ διχτυοῦ.

33) Campbell(1890)304* Verrall(1893)xviii* Kent(1906)41* Rose(1958)II 298* διστακτικός ὁ Seaford(1975)197.

34) Ἔτσι ὁ Wilamowitz(1896)46 καί (1914)178. Ὅτι ὁ διπλός φόνος γίνεται τή νύχτα ὑποστήριξαν ἐπίσης ὁ Groeneboom(1948)7-8 καί ὁ Petrounias(1976)252 καί 409 σημ.862.

35) Wecklein-Ζωμαρίδης(1910) σχόλιο στοῦς στ.879 κέ.* πρβ. Solmsen(1949)211 σημ.123. Πρβ. OT 65.

36) Ἡ δυσκολία πού διεῖδαν ὁ Campbell(1890)304 καί ὁ Seaford(1975)197 στό γεγονός ὅτι ὁ Ὁρέστης πρέπει νά ξεκινήσει γιά τοὺς Δελφοὺς βράδυ ἀντιμετωπίζεται ὀρθά ἀπό τόν Lachawitz(1963)114 σημ.1, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι δέν πρόκειται γιά συνηθισμένο ταξίδι ἀλλὰ γιά ἄτακτη φυγή. Μὲ τήν ἐρμηνεία πού δόθηκε παραπάνω δέν ἀντιφάσκουν οἱ στίχοι 710-11 ἀλλ' ἔσθ' ὁ καιρὸς ἡμερεῦσιντας ξένους/μακρὰς κελεύθου τυγχάνειν τά πρόσφορα, γιὰτί τό ρῆμα ἡμερεύω δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά σημαίνει "ταξιδεύω ὅλη τήν ἡμέρα ὥς τή δύση τοῦ ἡλίου".

37) Βλ., ἀντίθετα, τό 52ο λόγο τοῦ Δίωνα Χρυσοστόμου: εἰ μὲν ἐδύναντο πάσας διαφεύγειν τὰς ἀλογίας ἐν ταῖς τραγωδίαις, ἔως ἄν εἶχε λόγον μηδέ τοῦτο παραπέμψαι* νῦν δέ πολλάκις ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ παραγινόμενους ποιοῦσι τοὺς κήρυκας πλειόνων ἡμερῶν ὁδόν.

38) Διεξοδική ἀνάλυση τῆς παλαιότερης σχετικῆς βιβλιογραφίας

μπορεῖ νά βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στή διατριβή τοῦ Lachawitz (1963) 26-47.

39) Ἐνδεικτικά ἀναφέρω: Browder (1902) 4-5· Felsch (1907) 4 καί 7· Buland (1912) 188· Flickinger (1936⁴) 256-257· Fraenkel (1950) II 254-256· Lachawitz (1963) 47· Lesky (1966) 99· Taplin (1977) 290-294. Ἡ βασιική ἰδέα ἤδη στόν Humboldt (1970) 185.

40) Βλ. Fraenkel (1950) II 255, ὅπου καί ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία· πρόσθεσε Lachawitz (1963) 43 καί Lesky (1972³) 112.

41) Dyer (1896) 100-102· βλ. τήν ὀρθή κριτική τοῦ Lachawitz (1963) 30. Γιά τήν ἀργοπορημένη ἐπέμβαση τῆς θείας δίκης στόν Αἰσχύλο, μιᾶ ἀντίληψη πού ἀνασκευάζει τήν ἄποψη τοῦ Dyer, βλ. Romilly (1971) 58-63.

42) Verrall (1904²) xxxiii. Πρβ. τήν κριτική τοῦ Haigh (1896) 75.

43) Ἐνδεικτικά ἀναφέρω: Wilamowitz (1900) II 33· Séchan (1926) 502· Schmid-Stählin (1934) II 68· Kamerbeck (1963) 154 κέ.

44) B. Headlam (1910) 6-12· Murray (1940) 213· πρβ. καί Fraenkel (1950) II 256. Ἐδῶ θά πρέπει νά συζητηθεῖ καί ἡ πρόταση τοῦ Rose (1958) II 3 καί 39. Κατά τόν Rose ἡ πτώση τῆς Τροίας τοποθετεῖται τό πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Νοεμβρίου μέ βάση τόν στίχο 826 (ἀμφύ Πλειάδων δύσιν), ἐνῶ ὁ νόστος τοῦ κήρυκα -καί φυσικά καί τοῦ Ἀγαμέμνονα- τή δέκατη ἡμέρα τοῦ καινούριου χρόνου, δηλαδή τή 10η τοῦ Ἐκατομβαιῶνα (Ἰούλιος-Αὐγουστος) μέ βάση τόν στίχο 504 (δεκάτῃ σε φέγγει τῷδ' ἀφικόμεν ἔτους). Μέ αὐτόν τόν τρόπο, ὑποστηρίζει ὁ Rose, εἰδοποιεῖ ὁ ποιητής τόν θεατή του ὅτι ἀνάμεσα στά δύο γεγονότα μεσολαβοῦν ὀχτώ μῆνες. Αὐτή ἡ ἄποψη, ὥστόσο, δέν εὔσταθεῖ. Ὁ κήρυκας εἶναι πολύ πιό φυσικό νά ἀναφέρεται στό δέκατο ἔτος παρά τή δέκατη ἡμέρα τοῦ ἔτους, ὅπως κάνει καί ὁ χορός στήν πάροδο (40): δέκατον μὲν ἔτος τόδε [πρβ. καί Fraenkel (1950) II 257-258]. Ἡ δύση τῶν Πλειάδων, ἐξάλλου, δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά σημαίνει ὅτι ἡ Τροία ἔπεσε τό φθινόπωρο, τή στιγμή μάλιστα πού ἡ παράδοση δέχεται ὁμόφωνα ὅτι ἔπεσε τό καλοκαίρι, καί συγκεκριμένα τόν μήνα θαργυλιῶνα [βλ. τή σχετική συζήτηση στόν Fraenkel (1950) καί στούς Denniston-Page (1957) σχόλιο στόν στίχο 826]. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν βυζαντινές μαρτυρίες, ὅπως ὁ Τζέτζης (Posthomeric 770-3, μέ ἀντιφάσεις) καί ἓνα σχόλιο τοῦ Τρικλίνιου, τό ὁποῖο ἐπικαλεῖται ὁ Thomson (1966) II 68: τότε γάρ κατὰ διὰ-

μετρον οὔσαι (έννοεῖ τίς Πλειάδες) ἔψαν ποιοῦνται δύοιν, ἥγουν κατὰ τήν τοῦ μετοπώρου ἀρχήν· τότε γάρ, ὥς φασι, τόν πλοῦν Ἑλληνες ἐποιήσαντο. Κατά τή γνώμη μου, ὁ Fraenkel ἔχει δώσει τήν ἱκανοποιητικότερη λύση, παρά τίς ἀντιρρήσεις τῶν Denniston-Page. Τόσο τό ἀπόσπασμα 168 B Voigt τῆς Σαπφῶς ὅσο καί οἱ στίχοι 63 κέ. ἀπό τόν φάεθοντα τοῦ Εὐριπίδη ἤδη μέν ἀρτιφανῆς/Ἄως ἱ[ππεύει] κατὰ γὰν/ὑπέρ δ' ἐμᾶς κεφαλᾶς/Πλειά[δων] πέφυγε χορός] συνηγοροῦν γιά τήν ἄποψη τοῦ Fraenkel ὅτι ὁ ποιητής μπορεῖ νά ἀναφέρεται σέ σημεῖο τῆς νύχτας καί ὄχι σέ ἐποχή. Ἔτσι τώρα καί ὁ Willink(1971)351 σημ.6, ἐνῶ ὁ Prickard(1901)429 προτείνει τήν ἐ-αρινή δύση τῶν Πλειάδων γύρω στίς 9 Ἀπριλίου. Ἡ καθιερωμένη χρο-νολόγησις τῆς πτώσεως τῆς Τροίας ἐναρμονίζεται θαυμάσια καί μέ τό ἀ-προσδόκητο φύσημα τοῦ θρακικοῦ ἀνέμου (654) πού προκάλεσε τήν πολύ-νεκρη θαλασσοταραχή. Πρόκειται γιά τόν βορειοανατολικό ἀνεμο πού προκάλεσε τή βύθισις πολλῶν περσικῶν σκαφῶν στόν κόλπο τῆς Μαγνησί-ας τό καλοκαίρι τοῦ 480 [βλ. Ἡρόδοτο 7,188 καί Bengtson(1969⁴)172. Πρβ. καί Fraenkel(1950) σχόλιο στόν στίχο 192]. Ἡ κακοκαιρία ἐξη-γεῖται, ἂν θυμηθοῦμε τή συμφωνία πού συνάπτουν ὁ Ποσειδῶνας καί ἡ Ἀθηνᾶ στόν πρόλογο τῶν Τρωάδων τοῦ Εὐριπίδη [ἡ ἄποψη τοῦ O' Neill (1941)302 ὅτι ὁ στίχος 20 τῶν Τρωάδων δεκασπόρῳ χρόνῳ ἀναφέρεται στή φθινοπωρινή ἰσημερία δέ μέ βρίσκει σύμφωνο. Γιά τή σημασία σπορά-ἔτος βλ. Kannicht(1969) σχόλιο στόν στίχο 112 καί Lee(1976) σχόλιο στόν στίχο 20· πρβ. Karsomenos(1960)162-163]· ἄλλωστε ἐναρμονίζεται καί μέ τήν αἰσχύλεια θεολογία, ἂν θυμηθοῦμε τό πρόωρο πάγωμα τοῦ Στρυμόνα στούς Πέρσες [βλ. σχετικά Broadhead(1960) σχόλια στούς στί-χους 495-7 καί Horsfall(1974)]. Δέν ὑπάρχει, ἐπομένως, κανένας λό-γος πού νά ἐπιβάλλει τήν ἀλλαγὴ τῆς καθιερωμένης χρονολογίας καί τήν ἀποδοχή τῆς πρότασης Rose. Ἀναποφάσιτος μένει ὁ Russo(1974)61 σχετικά μέ τή σημασία τῶν Πλειάδων.

45) Ο Lachawitz(1963)24 παραδέχεται ὅτι ἡ Κλυταιμῆστρα μπορεῖ νά ἀναφέρεται, χρησιμοποιοῦντας τόν μέλλοντα, τόσο στήν προηγούμε-νη ὅσο καί στήν ἐπόμενη νύχτα καί θεωρεῖ τό σχετικό χωρίο τρανή ἀ-πόδειξις τῆς μεγαλόψυχης ἀδιαφορίας τοῦ ποιητῆ γιά χρονικά θέματα. Στή σ.39 ὅμως προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά ἀποδείξει ὅτι ἡ Κλυταιμῆ-στρα ἀναφέρεται στήν προηγούμενη νύχτα. Τήν ἄποψη αὐτή ἀναιροῦν οἱ στίχοι 330-2, γιά τούς ὁποίους βλ. παρακάτω σ.82.

46) Βλ. Ἰλιάδα I 362-3 εἰ δέ κεν εὐπλοῖην δῶη κλυτός ἐννοσύγαυος, ἥματι

κε τριτάτῃ φθύνῃ ἐρίβωλον ἰκοίμην καί Ἡρόδοτο 2,117 ἐν μὲν γάρ τοῦτοι Κυ-
πριοῖσι εἴρηται ὡς τριταῦος ἐκ Σπάρτης Ἀλέξανδρος ἀπύκετο ἐς τό Ἴλιον ἄγων
Ἑλένην, εὐαέλ τε πνεύματι χρησάμενος καί θαλάσση λείῃ.

47) Ὁ Felsch(1907)8 ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ κήρυκας ἀναφέρεται σέ
διαφορετικὴ ἡμέρα, ἀλλὰ πιστεύει, ἀκολουθώντας τὴ θεωρία τοῦ γιὰ
τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου, ὅτι ὁ Αἰσχύλος κατορθώνει τεχνητὰ νὰ συμ-
πτύξει τὰ γεγονότα στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας ἡμέρας.

48) Ἔτσι καί ὁ Schlesinger(1963)85. Καλὴ συζήτηση τῆς παλαιό-
τερης βιβλιογραφίας στὸν Fraenkel(1950)II 245-249.

49) Βλ. Fraenkel(1950)II 257 καί Kannicht(1969)II 122.

50) Βλ. Fraenkel(1950)II 403.

51) Βλ. σχετικὰ Uspenskiĭ(1975)204 σημ.41.

52) Βλ. Lachawitz(1963)121-124, ὅπου καί συζήτηση τῆς παλαιότε-
ρης βιβλιογραφίας.

53) Βλ. σχετικὰ De Falco(1958²)1-55.

54) Ὁ Browder(1902)69 καί ἡ Buland(1912)188 ἀναφέρονται σ' ἓνα
ταξίδι τριῶν ἡμερῶν. Ὅπως ὅμως συνάγεται ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παραθέ-
τουμε ὁ Ὀρέστης δέν πηγαίνει κατευθείαν ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς στὴν Ἀ-
θήνα. Πρβ. Blass(1907) σχόλιο στὸν στ.234.

55) Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου, ποὺ δέ μᾶς ἐνδι-
αφέρει ἐδῶ ἄμεσα, βλ. Griffith(1977) καί West(1979).

56) Γιὰ τὰ σκηνοθετικὰ προβλήματα βλ. Taplin(1977)252 κέ. Griffith
(1977)143 κέ. Ἡ ἄμεση εἴσοδος τοῦ χοροῦ θυμίζει, *mutatis mu-*
tandis, τὴν πάροδο τῆς Μήδειας (131) ἔκλυον φωνάν, ἔκλυον δέ βοάν.

57) Λανθασμένα ὁ Kent(1906)42 τίς θεωρεῖ χρονικὲς ἐνδείξεις.

58) Βλ. Owen(1952)57.

59) 458 ἔδειξα, 460 ἐξηῦρον, 462 κᾶζευσξα, 465 ἥγαγον, 477 ἐμψάμην, 482
ἔδειξα, 484 ἐστούχισα, 485 κᾶκρινα, 487 ἐγνώρισα, 489 διώρισα, 498 ὤδωσα,
499 ἐξωμμάτωσα.

60) "Ετσι καί ὁ Kleingünther(1933)72-73* πρβ. Reinhardt(1949) 50-51.

61) Βλ. Wilamowitz(1914)151* Reinhardt(1949)59* Διαμαντόπουλο (1973)65. Ὁ Wilamowitz ἐξηγεῖ αὐτή τή διαφορά μέ τή σκέψη ὅτι ὁ Καύκασος ἦταν συνδεμένος μέ τό ταξίδι τοῦ Ἡρακλῆ στόν Προμηθεά Λυόμενο. Βλ. σχόλιο 1 dHerington: Ἰστέον ὅτι οὐ κατά τόν κοινόν λόγον ἐν Καυκάσῳ φησί δεδέσθαι τόν Προμηθεά, ἀλλά πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους τέρμασι τοῦ Ὠκεανοῦ, ὡς ἀπό τῶν πρὸς τήν Ἰώ λεγομένων ἔστι συμβαλεῖν.

62) Ἡ κατανομή τῆς τιμωρίας σέ στάδια ὀφείλεται στήν ἐπίνοια τοῦ Αἰσχύλου* βλ. σχετικά Wilamowitz(1914)127* Reinhardt(1949)60* Solmsen(1949)125.

63) Τήν πάροδο αἰώνων κατά τή διάρκεια τοῦ δράματος δέχονται ὁ Kent(1906)42 καί Wilamowitz(1914)122* ἡ Buland(1912)187 καί ὁ Lachawitz(1963)100 ὑποστηρίζουν τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου, ἀλλά δέν προσάγουν ἐπαρκή ἐπιχειρήματα, γιά νά θεμελιώσουν τήν ἄποψή τους. Σωστά ἡ Unterberger(1968)127 παρατηρεῖ ὅτι τό μεγάλο χρονικό διάστημα, στό ὁποῖο γίνονται ὑπαινιγμοί στόν Δεσμώτη, πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι ἀναλώνεται ἀνάμεσα στό σωζόμενο δράμα καί τόν Λυόμενο καί ὅτι περιλαμβάνει τόσο τήν παραμονή τοῦ Τιτάνα στόν Τάρταρο ὅσο καί τό μαρτύριό του στόν Καύκασο. Ἔτσι μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι καί ὁ Δεσμώτης καί ὁ Λυόμενος διαδραματίζονται σέ μία ἡμέρα καί παριστάνουν κάθε φορά μιὰ κορυφαία στιγμή στή ζωή τοῦ ἥρωα: τήν ἀρχική καθήλωσή του καί ἔπειτα τήν ἡμέρα τῆς ἀπελευθέρωσής του. Ἡ πληροφορία στόν Πυρφόρου (ἀπ. 341 Μ.) ὅτι ὁ Προμηθεάς ἔμεινε καθηλωμένος γιά 30.000 χρόνια ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τόν στίχο 774 τοῦ Δεσμώτη, ὅπου ὁ ἥρωας προφητεύει ὅτι θά σωθεῖ ἀπό κάποιον πού θά προέρχεται ἀπό τή δέκατη τρίτη γενιά τῆς Ἰῶς. Ἡ ἀντίφαση, ὡστόσο, δέν εἶναι πολύ σημαντική, ἂν θεωρήσουμε τόν ἀριθμό συμβατική ἀναφορά σέ κάποιο μεγάλο χρονικό διάστημα, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ὁ ποιητής ἤθελε ὅπωςδήποτε νά ἐναρμονίσει τά δεδομένα τῶν δύο δραμάτων. Βλ. σχετικά Duchemin(1967)198 καί Lesky(1972³)145. Ἄν πάλι ἔχει δίκαιο ὁ Lloyd-Jones(1971)98 ὅτι ὁ τίτλος Προμηθεὺς πυρκαεὺς εἶναι ἐναλλακτική ἐκδοχή τοῦ τίτλου Προμηθεὺς πυρκαεὺς, τότε, φυσικά, δέν ὑφίσταται κανένα πρόβλημα, γιατί ἡ μαρτυρία σχετικά μέ τό διάστημα τῆς καθήλωσης δέν ἀνήκει στήν τριλογία τοῦ Προμηθεά. [Ὁ Lloyd-Jones(1971)102 προτείνει ὡς τρίτο ἔργο τῆς τριλογίας τίς Αἰτ-

ναίτες]. Πάντως θά πρέπει νά εἴμαστε ἐπιφυλακτικοί μέ τίς χρονικές ἐνδείξεις τοῦ Δεσμώτη, γιατί καί ἄλλοῦ συναντοῦμε ἀντιφάσεις, ἂν ἐπιχειρήσουμε νά συνδυάσουμε ὁρισμένα χωρία. "Ετσι, ὁ Προμηθεύς ἀναφέρεται στόν ἐπικίνδυνον γάμον τοῦ Δία σάν κάτι πού θά συμβεῖ στό ἄμεσο μέλλον: οἶον ἐξαρτύεται / γάμον γαμεῖν (908-9) * τοῖον παλαιστήν νῦν παρσκειυάζεται / ἐπ' αὐτός αὐτῷ (920-1) * κρατεύτω τόνδε τόν βραχύν χρόνον / ὅπως θέλει * δαρὸν γάρ οὐκ ἄρξει θεοῖς (939-40) * τάχιστα (959). Αὐτά τά χωρία δέ συμβιβάζονται μέ τόν μυριετή / χρόνον (94-5) πού προβλέπει ὁ τιτάνας γιά τό μαρτύριό του.

64) Ὁ Lloyd-Jones (1957) 583 σκέφτεται τόν Κάλχαντα (ὅπως εἶχε προτείνει παλαιότερα ὁ Maas) ἢ τόν Ἀγαμέμνονα* ὁ Mette (1963) 115 προτείνει τόν Ἀντίλοχο.

65) Βλ. σχετικά Schadewaldt (1936) καί Snell (1971) 1-24* γιά ἓνα εἰδικό πρόβλημα τῆς Ἀχιλλεύδας, τήν ἐπίμονη σιωπή τοῦ ἥρωα, βλ. Taplin (1972) 62-76.

66) Βλ. παρακάτω σ. 135.

67) Αὐτή τήν ἀντιστοιχία τῶν ἐπιμέρους δραμάτων μέ τίς ραψωδίες τῆς Ἰλιάδας πρότεινε ὁ Schadewaldt (1936), ὁ ὁποῖος στίς σσ. 52-60 ἐπισημαίνει τίς διαφορές τοῦ Αἰσχύλου ἀπό τόν Ὅμηρο. Πάντως καλό εἶναι, προκειμένου γιά θεματικά συνεχόμενες τριλογίες, νά ἔχουμε ὑπόψη μας τήν προειδοποίηση τοῦ Gantz (1980) 164 σημ. 110 σχετικά μέ τό τέλος τῶν ἐπιμέρους δραμάτων: "Π.χ. θά ὑποθέταμε μέ ἀσφάλεια ὅτι ὁ Αἴας πέθαινε στήν τραγωδία Ὅπλων κρίσις ὅπως καί ὁ Μένων καί ὁ Πενθέας στά ὁμώνυμα δράματα* οἱ σωζόμενες μαρτυρίες, ὡστόσο, δείχνουν ὅτι καθένα ἀπό τά παραπάνω δράματα τελείωνε λίγο πρίν ἀπό τήν ἀποφασιστική καμπή". Μέ αὐτή τή διαπίστωση ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα ὁ προτεινόμενος χωρισμός τοῦ περιεχομένου τῶν δραμάτων τῆς Ἀχιλλεύδας. Ἐνῶ στούς Μυρμιδόνες ὁ ἥρωας κωφεύει σέ ὁποιαδήποτε πρόταση γιά συμφιλίωση, στό δεύτερο δράμα, μετά τόν θάνατο τοῦ Πατρόκλου, ξεχνᾷ τήν ὀργή του.

68) Βλ. σχετικά Mette (1963) 106 καί Jouan (1966) 343-344. Ὁ Wagner (1891) 178-179 ὑποστήριξε ὅτι τό ἔργο τοῦ Αἰσχύλου, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τοῦ ἀπ. 305 Μ., θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ στήν Ἑλλάδα (στήν Αὐλίδα ἢ τήν Εὐβοία). Ὡστόσο, τό ἀπ. 303 c Μ. παγγέλοιον γοῦν...στρατηγόν Ἀγαμέμνονα ἐν ταῖς τραγωδίαις Παλαμήδης ἐκείστοτε ἀποφαίνει. ἢ οὐκ ἐννενό-

ηκας ὅτι φησὶν ἀριθμὸν εὐρών τὰς τε τάξεις τῷ στρατοπέδῳ καταστῆσαι ἐν Ἰλίου κτλ. ἔχει ἀποφασιστική σημασία, γιατί δείχνει ὅτι ἡ δράση τῶν ὁμόθεμων δραμάτων καὶ τῶν τριῶν τραγικῶν τοποθετεῖται στήν Τροία. "Ετοι τώρα καὶ ἡ Scodel(1980)44. Γιά τόν Παλαμήδη τοῦ Αἰσχύλου βλ. Szarmach(1974)193-199.

69) Ἡ περίπτωση θυμίζει τό ἐλληνιστικό δράμα Ἐξαγωγή τοῦ ἐλλήνωνόφωνου ἰουδαίου ποιητῆ Ἐζεκιήλου (TrGF 128 Snell, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία). Ἡ δράση, ἡ ὁποία προϋποθέτει τήν πάροδο μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος, τοποθετεῖται στοὺς ἀκόλουθους χώρους [βλ. σχετικά Zwierlein(1966)140* Sifakis(1967)123* Snell(1971)172-175]: (α) Συνάντηση τοῦ Μωϋσῆ με τήν Σεπφώρα καὶ τίς ἀδελφές της κοντά σέ κάποιο πηγάδι* (β)μπροστά στό σπίτι τοῦ Ραγούλ* (γ)ὁ Μωυσῆς συνομιλεῖ με τόν Θεό στό ὄρος Χωρήβ* (δ)μπροστά στό παλάτι τοῦ Φαραώ* (ε)οἱ Ἰσραηλίτες στήν ἔρημο.

70) "Ετοι καὶ ὁ Kamerbeek(1963)148 κέ.

71)Γιά τόν αἰσχύλειο χαρακτήρα τοῦ Αἴαντα βλ. Camerer(1953) καὶ Coraluppi(1968)*σχετικά με τήν ὑφολογική συγγένεια βλ. Earp(1944) 54-55.

72) Ἐδῶ δέ θά μᾶς ἀπασχολήσει τό ἀκανθῶδες χρονολογικό πρόβλημα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ ὁποῖες θά ἐξεταστοῦν σύμφωνα με τήν ἀκόλουθη σειρά: Αἴας, Τραχίνιες, Ἀντιγόνη, ΟΤ, Ἡλέκτρα, Φιλοκτήτης, ΟΚ. Γιά τή χρονολόγηση τῶν Τραχινίων βλ. Schwinge(1962) καὶ Kapsomenos(1963)* ἀντίθετος στήν πρόωμη χρονολόγησή τους ὁ Lesky(1976). Γιά τή χρονολόγηση τοῦ ΟΤ βλ. Newton(1980), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

73)βλ. σχετικά Romilly(1974)II 173-180.

74)Γιά τήν ὕβρη τοῦ Αἴαντα βλ. Bowra(1944)32 κέ.* Hoppin(1976) 28 καὶ 46 σημ.21. Βαρύτητα ἔχουν οἱ χαρακτηρισμοί μή κατ' ἄνθρωπον φρονῇ (761) καὶ οὐ κατ' ἄνθρωπον φρονῶν (777). Ὁ Kamerbeek(1948)276-278 θεωρεῖ τόν ἥρωα τυπική περίπτωση θεομάχου, ἐνῶ ὁ Sicherl(1977)93 ἐπιχειρεῖ νά ἀποδυναμώσει τήν ὕβρη τοῦ Αἴαντα. Ὁ Lesky(1972³)189-190 καταλήγει στό ἀκόλουθο συμβιβαστικό συμπέρασμα: "ἡ ὕβρη τοῦ Αἴαντα εἶναι ἀσφαλῶς ἓνα σημαντικό στοιχεῖο στό συνολικό δράμα, ἀλλά τό νόημα τοῦ ἔργου δέν ἐξαντλεῖται σ' αὐτό τό μοτίβο". Ἐνα τέ-

τοιο συμπέρασμα είναι δικαιολογημένο, αν σκεφτούμε ότι στον Σοφοκλή ο θεολογικός προβληματισμός του Αίσχύλου μετατρέπεται σε ανθρωπολογικό· είναι φυσικό, επομένως, να αποδυναμωθεί το ενδιαφέρον για τη σχέση ὕβρη-τιμωρία. Βιβλιογραφία για το πρόβλημα και το μέγεθος της ένοχής του ἥρωα στον Lesky(1972³)189 σημ.7.

75)Βλ. Σούδα σ.815 Adler (=Test.A 2 Radt): καὶ αὐτός ἤρξε τοῦ δράμα πρὸς δρᾶμα ἀγωνίζεσθαι.

76)Πλούσια βιβλιογραφικά δεδομένα για τὴν ἑρμηνεία τῆς τραγωδίας στον Sicherl(1977), ὁ ὁποῖος ἐπικεντρώνει τὸ ἐνδιαφέρον του, ὅπως συμβαίνει πολύ συχνά, στον πλαστό λόγο τοῦ Αἴαντα. Βλ. τώρα καὶ Winnington-Ingram(1980)11 κέ.

77)Lesky(1972³)189. Ὁ Hoppin(1976)79 δέν ἔχει δίκαιο ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μεταμορφωτική δύναμη τοῦ χρόνου μπορεῖ νά συμφιλιώσει ἀκόμη καὶ ἓναν θεό μέ τόν ἐχθρό του. Τόν ρόλο τῆς θεᾶς στό δράμα αὐτό ἐκτιμᾷ σωστά ὁ Tyler(1974)24-31.

78)Bowra(1944)36.

79)Linforth(1954)23· Biggs(1966)227· πρβ. Gellie(1972)18.

80) Ὁ Hoppin(1976)15 δέν ἔχει δίκαιο, ὅταν συντάσσεται μέ τὴν ἀποψη τοῦ Sheppard(1947)23-24 καὶ τοῦ Adams(1957)27, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ Ἀθηνᾶ φέρεται μεγαλόψυχα στον ἥρωα, γιατί ἐμβάλλοντας τὴ μανία τόν ἐμποδίζει νά γίνεῖ προδότης. Φυσικά, αὐτό εἶναι ἓνα ἀπό τὰ ἀποτελέσματα τῆς παράκρουσης, ἀλλά ἔχει δευτερεύουσα σημασία, γιατί ἡ θεά θά μπορούσε νά παρουσιαστεῖ στον ἥρωα καὶ νά τόν μεταπείσει, ἂν οἱ συνθήκες ἦταν διαφορετικές (πρβ. Ρῆσο 627 κέ.). Ἐπειδὴ ὅμως γνωρίζει τόν ἀκαμπτο χαρακτήρα τοῦ ἥρωα, καταφεύγει στή λύση τῆς μανίας θέτοντας ἔτσι σέ κίνηση -καὶ αὐτό πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα- τόν μηχανισμό τῆς τιμωρίας.

81)Εἰδικὰ για τόν Αἴαντα βλ. Winnington-Ingram(1980)42.

82)Βλ. σχετικά τὸ κεφάλαιο "Die dramatische Verwendung der Orakel" στό βιβλίο τοῦ Schwinge(1962)93 κέ.: ἀπό τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία περιορίζομαι νά ἀναφέρω: Kirkwood(1958)72 κέ. καὶ Kitto(1958)23 κέ.: πρβ. ἐπίσης Wigodsky(1962)152, μέ τόν ὁποῖο διαφωνοῦν

ὁ Stanford(1963)237-238 καί ὁ Hoprin(1976)29, 95 σημ.63 καί 64. Τό ἀρνητικό περιεχόμενο τῆς προφητείας ἐπισημαίνει, χωρίς ἄλλα σχόλια, καί ὁ Grütter(1971)63 σημ.1.

83)Γιά τή σχέση προλόγου καί ἀγγελικῆς ρήσης βλ. Camerer(1953) 295.

84)Γιά τή σημασία τῆς λέξης βλ.τό ἐρμηνευτικό ὑπόμνημα τοῦ Kamerbeek(1953) στὸν στίχο.

85)Γιά τὸν νόμο τῆς ἐναλλαγῆς πού ὑπαινίσσεται τό χωρίο αὐτό βλ. Krause(1976)183, ἡ ὁποία, ὅπως παλαιότερα ὁ Reinhardt(1943), τό συσχετίζει μέ τό ἀπ.130 West τοῦ Ἀρχίλοχου. Ὁ συσχετισμός βασίζεται στήν παρουσία τοῦ ρήματος κλίνω, πού στὸν Ἀρχίλοχο ὀφείλεται σέ διορθωτικὴ πρόταση τοῦ Valckenaer.

86)Πάντως δέν εἶναι ἀνθρωποκτόνος, ὅπως ἔδειξε ὁ Καψωμένος(1957).

87)Ebeling(1941)310· Wigodsky(1962)157· Sicherl(1977)97. Ἀσφαλῶς ἡ ὑστεροφημία τοῦ ἥρωα δέν ἀμαυρώνεται ὀριστικά ἀπὸ τὴν αὐτὴν δολοφονικὴ του ἀπόπειρα. Ἡ ἱστορικὴ μνήμη, πού ἐκπροσωπεῖται στὸ ἔργο ἀπὸ τὸν Ὀδυσσεά, ἀναγνωρίζει τὴν προσφορά τοῦ Αἴαντα καθὼς καί τό γεγονὸς ὅτι ἴδιο τῶν μεγάλων ἀνδρῶν εἶναι νὰ διαπράττουν ἐξίσου μεγάλα σφάλματα. Τὰ ἀνθρώπεια πάντως σχετίζονται ἄμεσα μέ τὴν τύχη τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι μέ τὴν ὑστεροφημία ἢ τὴ μεταθανάτια δικαίωσή του, ὅπως δείχνει ἡ χρῆση τῆς λέξης ἀνθρωπῆλος στὸν Ἡρόδοτο (βλ.ἰδιαίτερα 1,207). Ἐπομένως ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ὑπαινίσσεται κάποια ἀποκατάσταση τοῦ ἥρωα δέν εὐσταθεῖ.

88)Τὴν ἐνότητα τοῦ χρόνου ὑποστηρίζει καί ὁ Felsch(1907)18 καί 28-29, χωρίς ὅμως νὰ ἐξετάζει τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα πού συνδέονται μέ τὴ συγκεκριμένη ἡμέρα τοῦ δράματος.

89)Βλ. Schlegel(1967)II 24· ὁ Kent(1906)44 ὑποστηρίζει ἀδικοιολόγητα ὅτι ἀνάμεσα στήν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Λίχα καί στήν ἐπιστροφή τοῦ Ὑλλου ἀπὸ τὴν Εὐβοία μεσολαβοῦν μία ἢ μάλλον δύο νύχτες. Ἡ Buland(1912)191, μολονότι παραδέχεται, παραπέμποντας στὸν Kent, ὅτι μία ἡμέρα ἴσως εἶναι στενὸ χρονικὸ πλαίσιο γιὰ τὰ γεγονότα πού συμβαίνουν, τελικὰ προτείνει, χωρίς ἰδιαίτερη ἐπιχειρηματολογία, τὴν τήρηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου.

90) Γιά τή σημασία τοῦ χρησιμοῦ βλ. Kranz (1921) 34 κέ. καί Schwinge (1962) 96 κέ.

91) Ἡ δεκαπεντάμηνη σιγή τῆς Δηιάνειρας μπορεῖ νά φαίνεται ἀφύσικη, ἀλλά στήν τραγωδία εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο ὁρισμένα σημαντικά στοιχεῖα νά ἀναφέρονται γιά πρώτη φορά μέ τήν ἔναρξη τοῦ δράματος γιά χάρη τοῦ θεατῆ.

92) Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας σεισμὸς πού μνημονεύεται στοὺς στίχους 1159 κέ. Γιά τήν ὕπαρξη δύο χρησμών στό ἔργο βλ. Kapsomenos (1963) 107 κέ.

93) Γιά λεπτομερεῖς χιλιομετρικὲς μετρήσεις βλ. Schlesinger (1963) 138 σημ. 5, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ἐπίσης τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου. Στούς Σκυρίους τοῦ Σοφοκλῆ πρέπει νά γινόταν λόγος γιά κάποιο ταξίδι στό πλαίσιο τῆς ἰδίας ἡμέρας· βλ. σχετικὰ Pfeiffer (1933) 12· πρβ. Carden (1974) 104. Γιά τίς μετακινήσεις προσώπων στήν τραγωδία βλ. παρακάτω σσ. 131 κέ.

94) Lucas (1968) 93.

95) Felsch (1907) 30.

96) Εὐστρατιάδης (1975) 208.

97) Ἡ πρόρρηση τοῦ Τειρεσία θά ἦταν περιττή, ἂν ὁ Κρέων μποροῦσε νά συνδυάσει δύο φράσεις τοῦ γιοῦ του πού μέ αὐξανόμενη σαφήνεια ἀναφέρονται στόν θάνατο τοῦ Αἴμονα: (α) 751 ἢ δ' οὖν θανεῖται καί θανοῦσ' ὀλεῖ τινα· (β) 763-4 σύ τ' οὐδαμά/τοῦμόν προσόφη κρατ' ἐν ὀφθαλμοῖς. Ὁ Κρέων ὅμως νομίζει ὅτι πρόκειται γιά ἀπειλές πού στρέφονται ἐναντίον του.

98) Ἡ ὑπόθεση τοῦ Adams (1957) 58 καί τοῦ Calder (1960) 31 ὅτι ἡ Ἀντιγόνη σκοτώθηκε ἀπό τόν Αἴμονα εἶναι ἀβάσιμη.

99) Πρβ. Felsch (1907) 19.

100) Πρβ. Felsch (1907) 20.

101) Τό κείμενο τῶν στίχων 1314-5 πού ἐπικαλεῖται ὁ Felsch (1907) 21 ἥτις μιᾷ σε τῆδ' ὀλωλόθ' ἡμέρᾳ / καί ζῶντ' ἐσεῦδον εἶναι διαφορετικό ἀπό τό παραδεδομένο: ἥτις μιᾷ σε τῆδ' ὀδῶ θανόντα τε / καί ζῶντ' ἐσεῦδον καί, ἐ-

πομένως, δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἐπιχείρημα.

102) Στήν Ἀντιγόνη ἡ περίπτωση εἶναι κάπως διαφορετική. Βέβαια, ἡ τιμωρία τῆς ἡρώιδας ἐντάσσεται στό εὐρύτερο πλαίσιο τῆς κατάρας πού βαραίνει τόν οἶκο τῶν Λαβδακιδῶν, ἀλλά ἡ στάση της εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ πρόσφατου ἀναγορευτικοῦ διατάγματος τοῦ Κρέοντα.

103) Βλ. Winnington-Ingram (1980) 34.

104) Τά χωρία 79-85 καί 473-81 τοῦ Φιλοκλήτη τά συσχετίζει ὀρθά ὁ Kirkwood (1958) 243 σημ. 23.

105) Γιά τή σημασία καθ' ἡμέραν=σήμερα βλ. Kamerbeek (1974) σχόλιο στούς στ. 999 καί 1013-4

106) Ἡ ἀνασφάλειά μας ἐπιτείνεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τό γεγονός ὅτι πολλά ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπό Λεξικογράφους ἢ Γραμματικούς καί γι' αὐτό περιορίζονται σέ μιὰ λέξη ἢ σέ μιὰ συμπλοκή λέξεων, χωρίς νά μᾶς προσφέρουν πληροφορίες γιά τήν ἐκδοχή τοῦ μύθου ἢ γιά ὀρισμένα γεγονότα πού εἶναι καίρια γιά τήν ἀνασύνθεση.

107) Πρβ. Πausanία II 16, 2-3.

108) Βλ. πρόχειρα Lesky (1972³) 185.

109) Αὐτός ὁ ἀπροσδόκητος καί παράλογος θάνατος μᾶς θυμίζει τή νουβέλα τοῦ Ἀδραστου ἀπό τόν Ἡρόδοτο, γιά τήν ὁποία βλ. Μαρωνίτη (1981) 165 κέ.

110) Τήν ὑπόθεση αὐτή ἀπέρριψε σωστά ὁ Jacobs* γιά βιβλιογραφικά δεδομένα βλ. Radt (1977) 136.

111) Ἀπ. 66 τοῦ ζῆν γάρ οὐδεὶς ὡς ὁ γηράσκων ἐρᾷ.

Ἀπ. 67 τό ζῆν γάρ, ᾧ παῦ, παντός ἥδιον γέρας*
θανεῖν γάρ οὐκ ἔξεστι τοῖς αὐτοῖσι δῖς.

112) Βλ. Radt (1977) 173: Hanc fabulam (ἐνν. τή Δανάη) eandem esse cum Ἀcrisio... dubitanter coniecit Jacobs, pro certo habuerunt E.A.J. Ahrens, Bothe (1846).

113) Βλ. σχετικά Pearson (1917) I xviii-xix καί 38* πρβ. Radt (1977) 380 (προλογικό σημεῖωμα στόν Οὐνόμας).

114) Συγκεκριμένα αναφέρω τούς δύο 'Αθάμαντες παράλληλα μέ τόν Φρύξο, τά δύο δράματα τῆς Τυρῶς, τά τρία ἔργα μέ τόν τίτλο Θυέστης παράλληλα μέ τόν 'Ατρέα καί, τέλος, τήν τριάδα 'Αλκμέων, 'Εριφύλη, 'Επίγονοι. Ὁ ποιητής φαίνεται ὅτι ἐπεξεργάζεται παραπλήσια θέματα σέ διαφορετικά χρονικά διαστήματα, γεγονός πού δέν εύνοεῖ τήν ὑπόθεση τοῦ Zielinski(1925)289 σημ.1 ὅτι ὁ 'Ακρίσιος, ἡ Δανάη, καί οἱ Λαρισάοι ἀποτελοῦσαν μιὰ θεματικά συνεχόμενη τριλογία (ἄλλωστε ὁ Σοφοκλῆς ἐγκατέλειψε τό τριλογικό σχῆμα κατά τόν τρόπο τοῦ Αἰσχύλου· βλ. παραπάνω σημ.75). Οἱ Schmid-Stählin(1934)II 436 συμπεριλαμβάνουν σ' αὐτήν τήν τριλογία καί τήν 'Ανδρομέδα προτείνοντας τήν ἀποδοχή τῆς ταύτισης τοῦ 'Ακρίσιου μέ τή Δανάη ἢ μέ τούς Λαρισαίους, ταύτιση πού, ὅπως εἶδαμε, πολύ δύσκολα μπορεῖ νά γίνει δεκτή.- Γιά τόν περιορισμό τῶν τραγικῶν σέ θέματα πού ἀφοροῦν τήν τύχη λίγων οἰκογενειῶν βλ. τήν παρατήρηση τοῦ 'Αριστοτέλη (Ποιητική 53 a 18-22): νῦν δέ περὶ ὀλίγας οἰκίας αἱ κάλλισται τραγῳδαί συντίθενται, οἷον περὶ 'Αλκμέωνα καί Οἰδίπουν καί 'Ορέστην καί Μελέαγρον καί Θυέστην καί Τηλέφον καί ὅσοις ἄλλοις συμβέβηκεν ἢ παθεῖν δεινά ἢ ποιῆσαι.

115) Βλ. σχετικά Diller(1963).

116) Γιά τούς 'Αλεάδες ὡς μέρος τῆς τριλογίας τοῦ Τηλέφου βλ. Radt(1977)434, ὅπου ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

117) Γιά τό μοτίβο τοῦ ἐκτεθειμένου παιδιοῦ στόν ἀρχαῖο μῦθο καί τή λογοτεχνία βλ. τή μελέτη τοῦ Binder(1964).

118) Λαθεμένη ἐρμηνεία τοῦ χρησμοῦ πού συνεπάγεται προσανατολισμό πρός κάποιο πρόσωπο διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο ἀπό τό ὁποῖο προέρχεται στήν πραγματικότητα ὁ κίνδυνος συναντοῦμε στόν Τηρέα τοῦ Σοφοκλῆ, ὅπου ὁ ἥρωας στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἀθώου Δρύαντα· βλ. τήν πειστική ἀνασύνθεση τοῦ δράματος ἀπό τόν Hourmouziades πού θά δημοσιευτεῖ προσεχῶς στόν ἐπιμνημόσυνο τόμο γιά τόν T.B.L.Webster.

119) Τήν ὁμοιότητα μέ τίς Τραχίνιες ἐπίσήμανε ὁ Wilamowitz(1884) 194 κέ.· πρβ. καί Wilamowitz(1917)194-195. Ὁ Vürtheim(1901)55 παρατηρεῖ σχετικά μέ τήν ἔξοδο τοῦ χαμένου δράματος ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς 'Αθηνᾶς πού μαρτυρεῖται ἀπό τόν 'Υγίνο (fab.127) καί οἱ κατ' ἐντολή της γάμοι τοῦ Τηλέγονου μέ τήν Πηνελόπη καί τοῦ Τηλέμαχου μέ τήν Κίρκη εἶναι χαρακτηριστικά πού προσιδιάζουν σέ τέλος εὐριπί-

δειας τραγωδίας (κανείς θά μπορούσε νά παραβάλει τήν περίπτωση μέ τούς στίχους 1653 κέ. τοῦ Ὁρέστη, ὅπου ὁ Ἀπόλλων ἐπιτάσσει τόν γάμο τοῦ ἥρωα μέ τήν Ἑρμιόνη καί τοῦ Πυλάδη μέ τήν Ἥλέκτρα). Δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα οἱ γάμοι νά ἀνταποκρίνονται σέ ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ Ὀδυσσεά (πρβ. Τραχίνιες 1219 κέ.).

120) Πρβ. Τραχίνιες 1089-102 Ἡρακλῆ 1271-8 καί, πιθανότατα, ἀδέσποτο ἀπόσπασμα 653 Snell-Kannicht.

121) Αὐτό τό τονίζω, γιατί σχεδόν ὅλοι οἱ μελετητές, μέ ἐξαίρεση τόν Radt(1977)373, ὑποστήριξαν τήν ταύτιση αὐτῆς τῆς τραγωδίας μέ τά Νύκτρα, πού ὁ τίτλος τους δύσκολα μπορεῖ νά παραπέμπει σέ κάτι διαφορετικό ἀπό τόν ἀναγνωρισμό Ὀδυσσεά καί Εὐρύκλειας (Ὀδύσεια τ 386 κέ.). Στήν περίπτωση αὐτή ὁ Ὀδυσσεάς χάνει τή ζωή του ἀμέσως μετά τόν νόστο του στήν Ἰθάκη [ἔτσι π.χ. ὁ Vürtheim(1901)55 καί ὁ Robert(1923)1440 κέ.]. Δυσκολεύομαι, ὥστόσο, νά συνδυάσω μέ μιὰ τέτοια ὑπόθεση τήν παρουσία τοῦ ἥρωα στή Λωδώνη, πού δικαιολογεῖται καλύτερα, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ Ὀδυσσεάς ἐγκαταλείπει τήν Ἰθάκη μετά τή μνηστηροφονία [ὁ Robert(1923)1440 ἀρνεῖται ὅτι ἕνα τέτοιο ταξίδι ἀνήκει στόν ἀρχικό πυρήνα τοῦ μύθου γιά τό τέλος τοῦ Ὀδυσσεά ἡ ταύτιση ὅμως τῶν δύο τραγωδιῶν δημιουργεῖ δυσκολίες πού ἔμμεσα ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος μελετητής στή σ.1441 σημ.6]. Προσωπικά πιστεύω, ἀκολουθώντας τόν Welcker(1824)461 καί (1839)240 κέ. ὅτι πρόκειται γιά τή δεύτερη ἐπιστροφή τοῦ Ὀδυσσεά μετά τήν περιπλάνησή του στήν Ἡπειρο. Βλ. τώρα καί Kullmann(1980)77-78. Στόν Εὐριπίδη ὁ Ἀλκμέων ἐπίσης ἔρχεται γιά δεύτερη φορά στήν Ψωφίδα, ὅπου βρίσκει τόν θάνατό του, ὅπως ἔδειξε ὁ Schadewaldt(1952)53-54.

122) Αὐτό, βέβαια, δέ συμβαίνει πάντοτε. Ἔτσι, στόν Ὀδυσσεά μαινόμενο ὁ ἥρωας προσπαθεῖ νά μή λάβει μέρος στόν τρωικό πόλεμο, γιατί γνωρίζει, χάρι σέ κάποιον χρησμό, ὅτι τή συμμετοχή του αὐτή θά ἀκολουθήσει ἕνας περιπετειώδης νόστος. Ἡ ὑποκριτική παραφροσύνη του ἀποκαλύπτεται, ὥστόσο, ἀπό τόν Παλαμήδη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὁ Ὀδυσσεάς καί ὁ Νεοπτόλεμος στόν Φιλοκτήτη, ἔρχεται νά παραλάβει τόν ἥρωα. Ἡ δράση, ἐπομένως, δέν πρέπει νά ἀπαιτοῦσε διάρκεια μεγαλύτερη ἀπό μία ἡμέρα, ἐνῶ ὁ χρησμός θά πραγματοποιηθεῖ σέ χρόνο "ἕξω τοῦ δράματος". Παρενθετικά σημειώνω ὅτι τό μοτίβο τῆς στρατολόγησης ἀπαντᾷ καί στούς Σκυρίους, γιά τούς ὁποίους βλ. Radt(1977)418.

123) Βλ. Romilly (1971) 19.

124) Κανείς θά μπορούσε νά διακρίνει στόν Αίσχύλο δύο κατηγορίες χρησμών· χρησμούς ὅπως αὐτός πού δόθηκε στόν Λαίω καί ἰσχύει ὥς τόν θάνατο τοῦ Ἑτεοκλῆ καί τοῦ Πολυνείκη (ἐπομένως διαρκεῖ τρεῖς γενιές) καί χρησμούς ὅπως αὐτός πού γνωρίζει ὁ Δαρεῖος στούς Πέρσες (πρβ. κυρίως 739 κέ.) πού μένουν ἀδρανεῖς καί ἐνεργοποιοῦνται ἀπό τήν ὑβριστική συμπεριφορά τοῦ ἥρωα.

125) Ἡ Romilly (1971) 21 σωστά συγκρίνει τόν χρησμό τοῦ Ἀπόλλωνα στίς Εὐμενίδες μέ τόν χρησμό τοῦ Ἰδίου θεοῦ στόν ΟΚ. Ὁ χρησμός ἔχει δοθεῖ ἀπό καιρό (πρβ. 87 ἐν χρόνῳ μακρῷ) καί προβλέπει μέ σαφήνεια, παρά τήν ἀντίθετη ἄποψη τῆς Romilly, τήν "καμπή βίου" (91). Γιά τή σημασία κάμπειν βίον = τελευτᾶν βλ. Ἑλένη 1666 μέ τά παράλληλα τοῦ Kannicht (1969) II 433-434.

126) Ἐδῶ ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Τρωῖλος ἀνήκει σ' ἐκείνη τήν ὁμάδα τῶν ἔργων πού παρουσιάζουν ἀλλαγὴ σκηνικοῦ χώρου, ἂν εἶναι σωστή ἡ συμπλήρωση στόν P. Oxy. 2257 ἀπ. 1, 7 [= Αἰσχύλου ἀπ. 26 M. = Radt (1977) 165], ὅπου φαίνεται ὅτι συγκεντρώνονται περιπτώσεις ἀλλαγῆς χώρου. Ποιά εἶναι ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς δέν μποροῦμε νά ποῦμε, ὅσο παραμένουν ἄγνωστες οἱ λεπτομέρειες τῆς δράσης.

127) Ὁ Séchan (1926) 215 ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στόν χρησμό πού παραδίδει ὁ Mythographus Vaticanus 1, 210· πρβ. Bates (1940) 278. Γιά τήν ἡλικία τοῦ ἥρωα ἴσως δέν εἶναι χωρίς σημασία τό ἀπ. 619 τόν ἀνδρόπαιδα δεσπότην ἀπώλεσα, ὅπου τό ἀνδρόπαις ἐξηγεῖται ἀπό τόν Φώτιο τοῦ Βερολίνου 127, 25 (= Σούδα α 2187 Adler): ὁ ἤδη ἀνδρούμενος παῖς· πρβ. Pearson (1917) II 257.

128) Πρβ. Ἰλιάδα Β 326-9.

129) Διαφορετικά ὁ Séchan (1926) 184 σημ. 4. Γιά τόν θάνατο τοῦ Κάλχαντα βλ. Roscher (1890-94) II 922.

130) Βλ. Konradie (1958) 42.

131) Βλ. Weil (1908²) 189· Konradie (1958) 52· Wilamowitz (1959) II 109.

132) Θανατηφόρα εἶναι καί ἡ κατασκοπεία τοῦ Πενθέα στίς Βάκχες, ἡ ὁποία ὅμως πραγματοποιεῖται κάτω ἀπό διαφορετικές συνθῆκες. Γιά

τό μοτίβο τοῦ κυνηγοῦ πού σκοτώνει ἀπό λάθος τή γυναίκα του βλ. Schmid-Stählin(1934)II 453 σημ.3.

133)Βλ. τά Σχόλια στόν στίχο 649 τοῦ Ὁρέστη.

134) Ἔτσι ὁ Pearson(1917)II 171 καί ὁ Bates(1940)259.

135)Λέω "ὑποτιθέμενη", γιατί ὁ Κέφαλος ἀποζητοῦσε μέσ στόν καυτό ἥλιο τήν εὐεργετική σκιά ἐνός σύννεφου (νεφέλης).

136) Ὁ Robert(1881)48 ἀπέδωσε τά ἀπ. 412 καί 413 Ρ. στή γαμήλια γιορτή. Τό ἀπ. 413 Ρ. ἀποδίδεται τώρα στό δράμα Μοῦσαι (ἀπ. 407 a Radt).

137)Οἱ πυρσοί στίς Εὐμενίδες καί οἱ Διόσκουροι στήν Ἥλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη (ὁ Ρῆσος εἶναι ἐξαιρετική περίπτωση) ὑποβάλλουν ὅπωςδῆποτε τήν ἐντύπωση ὅτι ἔχει νυχτώσει, ἀλλά στά ἔργα αὐτά πρόκειται γιά ἔξοδο τῆς τραγωδίας καί ὄχι γιά καθαυτό δράση (ἀπόπειρα φόνου/ ἀναγνωρισμός) ὅπως ἐδῶ. Μέ τό φωτεινό σῆμα πρὸς τοὺς Ἕλληνες πού εἶχαν ἀποσυρθεῖ προσωρινά στήν Τένεδο, γιά νά παραπλανήσουν τοὺς Τρῶες, ἴσως νά τελεῖωνε καί ὁ Σύνων τοῦ Σοφοκλῆ· πρβ. Χρηστομάθεια 252 Severyns: καί Σύνων τοὺς πυρσοὺς ἀνίσχει τοῖς Ἀχαιοῖς, πρότερον εἰσεληλυθῶς προσποιήτος.

138) Ἐπιφυλακτικός καί ὁ Lesky(1972³)259-260.

139)Θυμίζω ὅτι καί στόν Ἡρακλῆ τοῦ Εὐριπίδη τά γεγονότα διαδραματίζονται μετὰ τήν ἐκτέλεση τοῦ τελευταίου ἄθλου. Ἡ διαφορά ἔγκειται στό γεγονός ὅτι γιά τίς χαμένες τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ ὑποθέτουμε ὅτι ἀναλώνουν δραματικό χρόνο οἱ δοκιμασίες τῶν ἡρώων, πράγμα πού δέ συμβαίνει στόν Ἡρακλῆ.

140)Στόν Τριπτόλεμο π.χ. δέ γνωρίζουμε ἂν ὁ ἥρωας, ὁ ὁποῖος πρόκειται νά διαδώσει σέ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου τόν καρπό τῆς Δήμητρας (πρβ. τόν μέλλοντα στό ἀπ. 598, 3), θά ἐπιστρέψει στήν Ἐλευσίνα, ὅπου κατὰ τόν Welcker θά ἔχει νέες περιπέτειες. Στήν περίπτωση αὕτῃ ἡ διάσπαση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου εἶναι ἀναπόφευκτη· μιά τέτοια λύση ὅμως δέν εἶναι ὑποχρεωτική. Βλ. σχετικά Pearson(1917) II 240-242. Σχετικά μέ τό περιεχόμενο τῶν δραμάτων τοῦ θυέστη βλ. Lesky(1922-23)172-181. Τώρα γνωρίζουμε ὅτι ὁ Σοφοκλῆς συνέθεσε τρία δράματα μέ τόν ἴδιο τίτλο (βλ. Pack² 2092) καί βιβλιογραφία

για τὸ δράμα στὸν Radt(1977)239. Στὸν Πολύιδο, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ λύση ἐνὸς αἰνίγματος ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο μάντη (πρβ. ἀπ.*395) ὁδηγεῖ στὴν ἐπιλογή του γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ ἀγνοοῦμενου γιοῦ τοῦ Μίνωα Γλαύκου, ὁ ὁποῖος ἀνασύρεται πνιγμένος ἀπὸ ἓνα πυθάρι μέλι, τότε ὁ ἐγκλεισμός τοῦ Πολύιδου μαζί μέ τὸν νεκρό Γλαῦκο στὸν τάφο θά πρέπει νά ἦταν πολυήμερος, γιατί διαφορετικά δύσκολα δικαιολογεῖται ἡ ὑπέρμετρη χαρά τοῦ ἥρωα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, στὴν ὁποία ἀναφέρεται πιθανότα τὸ ἀπ.**389 α. Ὁ Radt(1977)340 παραβάλλει τὰ λόγια τοῦ μάντη μέ τὰ λόγια τοῦ Ἡρακλῆ πού ἐπιστρέφει ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη παραμονή στὸν Ἄδη (Ἡρακλῆς 524). Πρόκειται γιὰ καταστρατήγηση τῆς ἐνότητος τοῦ χρόνου; Βλ., ὡστόσο, παρακάτω σ.74.

141) Αἰθύορες, Δόλορες, Εὐμηλος, Εὐρυσάκης, Ἡριγόνη, Θησέας, Ἰππόνους, Μίνως, Πρύαμος, Φαίακες, Φθιώτιδες, Φοῦνιξ. Γιὰ τὸν Μελέαγρο εἶναι δύσκολο νά ἀποφασίσουμε ποιά ἐκδοχή τοῦ μύθου ἀξιοποίησε δραματικά ὁ ποιητής.

142) Πρβ. τὸ ἀπ.369 τὲν ἧ παύσεται ἡμέρων μόχθων καὶ δανοτήτος †, πού, παρὰ τὸ ταραγμένο κείμενο, φαίνεται νά παραπέμπει στὴν ἀπαγωγή τοῦ Παλλαδίου ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ λήξη τῶν ταλαιπωριῶν τῶν Ἑλλήνων· βλ. καὶ IT 92 καὶ ταῦτα δράσαντ' ἀμνησῆς ἔξιν πόνων.

143) Βλ. Buchwald(1939)35 κέ.

144) Βλ. παραπάνω σ.19.

145) Ὁ Pearson(1917)II 41 καὶ ὁ Bates(1940)228 ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Λαοκόων θά πρέπει νά ἐπανελάβε τὴν ὑβριστικὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν θεό.

146) Βλ. σχετικὰ Barrett στὸν Carden(1974)171-235* γιὰ τὸν χώρο τῆς δράσης βλ. εἰδικότερα σ.226 μέ τὴ σημ.123.

147) Τὴν τιμωρία τοῦ Αἴαντα θά προφήτεψε ἡ Ἀθηνᾶ, πού τώρα γνωρίζουμε ὅτι ἦταν πρόσωπο τοῦ ἔργου (βλ. ἀπ.**10c)* πρβ. Pearson (1917)I 10.

148) Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπ.**144 Austin.

149) Γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς εὐριπίδειας τραγωδίας ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη βλ. Pohlenz(1920) καὶ Snell(1937). Τὸ δοκίμιο τοῦ Snell φαίνε-

ται ὅτι ἀποτελέσῃ τὸ βασικὸ ἐρέθισμα γιὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Γεωργούλη (1964) 77-89. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου στὸν Ἀριστοφάνη βλ. Landfester (1977) 201 κέ.

150) Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησιν τῶν τραγωδιῶν τοῦ Εὐριπίδη βλ. Ceardel (1941) καὶ Langholf (1971) 16 κέ. Ἡ σειρά μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐξεταστοῦν ἐδῶ εἶναι: "Ἀλκίση (438), Μῆδεια (431), Ἡρακλεῖδες (;), Ἰππόλυτος (428), Ἀνδρομάχη (;), Ἑκάβη (πρὶν ἀπὸ τὸ 423), Ἰκέτιδες (;), Ἡλέκτρα (πρὶν ἀπὸ τὸ 413;), Ἡρακλῆς (;), Τρωάδες (415), IT (;), Ἴων (;), Ἑλένη (412), Φοίνισσες (411-408), Ὀρέστης (408), Βάκχες (μετὰ τὸ 406), IA (μετὰ τὸ 406)" πρβ. Langholf (1971) 18. Γιὰ τὸν Κύκλωπα, ποὺ παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα χρονικὰ προβλήματα, βλ. τὴν ἐξαντλητικὴ μελέτη τοῦ Χουρμουζιάδη (1974). Ἀπὸ τὴ μελέτη μας ἀποκλείσαμε τὸ σατυρικὸ δράμα.

151) Ἡ Dale (1954) σχόλιο στὸν στ. 158 καὶ ὁ Rohdich (1968) 28 σημ. 35 ἀναρωτιοῦνται πῶς ἡ ἡρώιδα γνωρίζει ὅτι ἔχει φτάσει ἡ μοιραία ἡμέρα· γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. παρακάτω σ.

152) Πρβ. Lesky (1972³) 303: "Ἡ λειτουργία τῆς σκηνῆς τοῦ Κρέοντα εἶναι νὰ θέσει τὴν ἐκδικητικὴ διάθεση τῆς Μῆδειας κάτω ἀπὸ χρονικὴ πίεση".

153) Πρβ. τοὺς ἀπολογιστικoὺς στίχους τοῦ ἐξαγγέλου στὸ τέλος τοῦ OT (1283-5). Ὁ χορὸς δέ συμπεριλαμβάνει, βέβαια, στὰ "ἐνδικα κακά" τοῦ Ἰάσονα καὶ τὴν παιδοκτονία.

154) Βλ. σχετικὰ Χουρμουζιάδη (1968) 277-279.

155) Γιὰ τὸν σκηνικὸ χῶρο καθὼς καὶ τὸν εὐρύτερο χῶρο δράσης βλ. Zuntz (1955) 97-104. Ὁ Kent (1906) 46-47 καὶ οἱ Schmid-Stählin (1934) II 65 σημ. 7 πιστεύουν ὅτι καταστρατηγεῖται ἡ ἐνότητα τοῦ χρόνου στὸ ἔργο αὐτό.

156) Βλ. 725-7
ἐγὼ δέ Κύπριν, ἥπερ ἐξόλλυσί με,
φυχῆς ἀπαλλαχθεῖσα τῇ δ' ἐν ἡμέρᾳ
τέρψῳ.

Πρβ. Felsch (1907) 45 μέ σημ. 1.

157) Γιὰ τίς εὐχές βλ. Barrett (1964) 166.

158) Βλ. σχετικά Strohm(1957) 27 καί 112-113.

159) Βλ. σσ. 169 κέ.

160) Για τόν χώρο τῆς δράσης στήν 'Εκάβη βλ. Hourmouziades(1965) 121-122* Conacher(1967) 151 σημ.15* Lesky(1972³) 331. Για τούς λόγους πού ὑποχρέωσαν τόν ποιητή νά τοποθετήσῃ τό ἔργο στή θρακική χερσόνησο βλ. Spranger(1927) 158 καί Della Corte(1962) 10. Ὁ Sellner(1910) 47 κέ. ὑποστήριξε, μέ βάση τό ἀρχαῖο Σχόλιο στόν στ.522, ὅτι οἱ "Ἕλληνες κατασκεύασαν πρός τιμὴν τοῦ Ἀχιλλέως κενοτάφιο στή Θράκη, γιά νά ἀποφύγῃ μιά μετακίνηση τοῦ στρατοῦ. Για τό κενοτάφιο ὅμως δέν ὑπάρχει κανένα στήριγμα στό κείμενο (πρβ. 37 ὁ Πηλέως γάρ παῖς ὑπέρ τύμβου φανείς). Για τό φάντασμα τοῦ Ἀχιλλέως καί τήν ἀπαίτηση τῆς θυσίας γινόταν λόγος καί στήν Πολυξένη τοῦ Σοφοκλῆ* γιά μιά κάπως τολμηρή ἀπόπειρα ἀνασύνθεσης τοῦ χαμένου δράματος βλ. Calder(1966). Τήν καταστρατήγηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου προτείνει ὁ Zühlke(1961) 198 σημ.2.

161) Ὁ Collard(1975) 280 πιστεύει ὅτι οἱ στίχοι ὑπαινίσσονται διαφορετική ἡμέρα.

162) Πρβ. π.χ. τήν ἀκριβή περιγραφή τοῦ ἀγγέλου στίς Βάκχες(677-9):

ἀγελαῖα μὲν βοσκήματ' ἄρτι πρὸς λέπας

μόσχων ὑπεξήκρυσον, ἠνύχ' ἥλιος

ἀκτῖνας ἐξέησιν θερμαίνων χθόνα.

Βλ. ἐπίσης Ἀγαμέμνονα 658-60 καί παραπάνω σ.32, καθώς καί Ἀντιγόνη 415-6 καί παρακάτω σ.87.

163) Τήν καταστρατήγηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου ἔχουν ὑποστηρίξει οἱ περισσότεροι μελετητές. Ἐνδεικτικά ἀναφέρω Kent(1906) 45* Buland(1912) 193* Schmid-Stählin(1934) II 65 σημ.7* Zühlke(1961) 198 σημ.2* Collard(1975) 263-264. Ὁ Felsch(1907) 56 θεωρεῖ τίς Ἰκέτιδες τυπικό παράδειγμα τῆς ἀδιαφορίας τοῦ ποιητῆ γιά τίς ἀποστάσεις καί τόν ἀντίστοιχο χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά νά διανυθοῦν καί ὑποστηρίζει τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου, χωρίς ὅμως νά προσάγῃ σχετικά χωρία ἀπό τό κείμενο γιά νά θεμελιώσῃ τήν ἀποψή του. Προσωπικά θά ἀπέφυγα τήν ἐπικίνδυνη σύγκριση πραγματικότητας καί ποιητικοῦ ἔργου πού κάνει ὁ Felsch καί θά ἔθετα τό μοναδικό ἐρώτημα πού εἶναι, κατὰ τή γνώμη μου, θεμιτό: προσφέρει τό κείμενο στηρίγματα, γιά νά ἀνιχνεύσουμε τήν πρόθεση τοῦ ποιητῆ εἴτε πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς

τήρησης τῆς ἐνότητος εἴτε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς καταστρατήγησής της; Καί ὁ Sellner(1910)50, ὅπου καί παλαιότερη βιβλιογραφία, δέχεται τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἡμερήσιου κύκλου, ἀλλὰ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ θεατὴς δέ διαθέτει τὴν ψυχολογικὴ ἄνεση νὰ προβεῖ σὲ χρονομετρήσεις. Τῇ λύσει τοῦ Sellner υἱοθέτησε πρόσφατα ὁ Zühlke(1961)14.

164)Ποτάμι πού πηγάζει ἀπὸ τὸν Πάρνωνα καί ἐκβάλλει στὸν Θυρεάτη κόλπο σύμφωνα μὲ τὸν Πausanias 2,38,7.

165)Πρβ. OK 311-3 γυναῖχ' ὀρῶ/στεύχουσιν ἡμῶν ἄσπον, Αἰτναίας ἐπὶ / πῶλου βεβῶσαν.

166)Γιὰ τὴ θεομαχίαν βλ.Nestle(1900) καί Kamerbeek(1948). Ἡ τύχη τοῦ Ἡρακλῆ θυμίζει τὴ μοίρα τοῦ Πενθέα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ ὁ ἥρωας εἶναι τὸ ἀθῶο θῦμα τῆς Ἥρας. Σύγκρινε τοὺς στίχους 840-1 τοῦ Ἡρακλῆ γυνῇ μὲν τὸν Ἥρας οἶός ἐστ' αὐτῇ χόλος,/μάθη δέ τὸν ἐμὸν μὲ τὰ λόγια τοῦ Διονύσου στίς Βάκχες γινώσεται δέ τὸν Διὸς / Διόνυσον, ὅς πέφυκεν ἐν τέλει θεός(859-60).

167)Μερικοὶ μελετητές, ὅπως ὁ Sheppard(1916)78, ὁ Grube(1941) 255 κέ. καί ὁ Kitto(1961³)247, θεωροῦν τὴν τιμωρίαν τοῦ Ἡρακλῆ ἀποτέλεσμα ὕβρης, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ἔδειξε ἡ Schwinge(1972)77 κέ., δέν μπορεῖ νὰ ἐντοπισθεῖ στὸ ἔργο.

168)Βλ. Schwinge(1972)194: "Ὁ Εὐριπίδης, ἐπομένως, ἤθελε μὲ τὸν Ἡρακλῆ τοῦ καθὼς καί μὲ ἄλλες τραγωδίαις τοῦ νὰ δείξει ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖται ἀπὸ μιά ἀλυσίδα συμφορῶν καί ὅτι τὸ μεσοδιάστημα τῆς γαλήνης καί εὐτυχίας εἶναι ἀσταθές καί ἀπατηλό". Τὸ ἴδιο συμπέρασμα διατύπωσε ἤδη ὁ Post(1951)134-135.

169)Γιὰ τὸν πρόλογο τῶν Τρωάδων βλ.Ο' Neill(1941).

170)Θυμίζω ὅτι ἡ θυσία τῆς Πολυξένης, πού κάνει δυνατὴ τὴν ἀναχώρηση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Τροίαν, ἔχει γίνεαι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ δράματος (σ'αὐτὴν ἀναφέρεται ὁ Ποσειδῶν στοὺς στίχους 39-40)* ἡ Ἑκάβη, βέβαια, τὴν πληροφορεῖται κάπως καθυστερημένα (622 κέ.), ὅπως καθυστερημένα μαθαίνει καί τὴ δολοφονία τοῦ γιοῦ της στὴν Ἑκάβη, γιατί οἱ συμφορές πρέπει νὰ τὴν πλήξουν ὅλες ταυτόχρονα. Πρβ. Langholf(1971)71 σημ.5.

171)Γιὰ τὴ δομικὴ συγγένεια τῆς IT μὲ τὴν Ἑλένη βλ. Matthiessen

(1964) 16 κέ.

172) Βλ. Willets (1973) 205.

173) Βλ. Owen (1939) 174-175.

174) Βλ. Grégoire (1923) 243 σημ.2. Για τή σημασία τοῦ ἐμπρόθετου καθ' ἡμέραν βλ. παραπάνω σημ.1.

175) Τή σημαντική ἀλλαγή τοῦ ἥρωα ἐπισημαίνει καί ἡ Burnett (1971) 119.

176) Για τήν ἀπόφαση τῆς Θεονόης βλ. Zuntz (1960) 204^κ καί Kan-nicht (1969) II 235.

177) Ὁ Felsch (1907) 47 δέχεται ἐπίσης τήν ἐνότητα τοῦ χρόνου, χωρίς ὅμως νά προσάγει τὰ χωρία πού προαναφέρθηκαν.

178) Για τό θέμα αὐτό βλ. τήν εἰδική μελέτη τοῦ Fiedler (1914).

179) Βλ. σχετικά Krieg (1934) 43 καί Lesky (1972³) 469.

180) Βλ. σχετικά Arnott (1973).

181) Βλ. παραπάνω σ.46.

182) Βλ. ἐπίσης Felsch (1907) 47 καί 64.

183) Βλ. σχετικά Strohm (1957) 87.

184) Βλ. σχετικά Chromik (1967) 253 καί Taplin (1978) 157-158.

185) Καταστρατήγηση τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου ὑποστήριξε ὁ Kent (1906) 46^{*} ἀντίθετη ἡ Buland (1912) 194, χωρίς ὅμως συζήτηση.

186) Βλ. σχετικά Synodinou (1978).

187) Βλ. σχετικά Ritchie (1964) παράλληλα μέ τή σημαντική βιβλιοκρισία τοῦ Fraenkel (1965) καί Langholf (1971) 142-148.

188) Ὁ Fenik (1964) 62 πιστεύει ὅτι πρότυπο τοῦ Ρήσου δέν εἶναι ἡ "Δολώνεια" ἀλλά μία παράδοση πού πλησιάζει τόν Πίνδαρο (ἀπ.262 Snell) ἢ τήν ἐκδοχή μέ τόν χρησμό πού σώζουν τὰ ἀρχαῖα Σχόλια στήν

Ἰλιάδα (K 435): χρησμός γάρ ἐδέδοτο αὐτῷ (τῷ Ρῆσῳ), φασίν, ὅτι εἰ αὐτός γεύσεται τοῦ ὕδατος καί οἱ ἔπποι αὐτοῦ τοῦ Σκαμάνδρου πλώσιν καί τῆς αὐτόθι νομῆς <ἔδονται>, ἀκαταμάχητος ἔσται τό παντελές.

189) Βλ. παραπάνω σσ. 46 καί 67.

190) Ἔτσι π.χ. ὁ Grube (1941) 446* ἀντίθετος ὁ Ritchie (1964) 97.

191) Ἡ ψευδαίσθηση ὅτι ἡ δράση στόν Ρῆσο τοποθετεῖται τή νύχτα συντηρεῖται ἀπό τίς ἐπανελλημμένες ἀναφορές στό σκοτάδι: 5, 13, 17, 19, 21, 42, 53, 55, 59, 64, 69, 87, 89, 92, 95, 111, 139, 146, 223, 226, 285, 289, 331, 518, 527 κέ., 570, 571, 587, 600, 615, 617, 678, 691, 697, 727, 736, 825. Πρβ. Ritchie (1964) 135 κέ.

192) Γιά τήν ἀνασύνθεση τῶν χαμένων δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη βασικό παραμένει τό βιβλίο τοῦ Webster (1967).

193) Ἀντί τοῦ οὐ δυνατόν θά προτιμοῦσα τό οὐκ ἔστιν, γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἀνάλυση τοῦ πρώτου μακροῦ.

194) Βλ. Webster (1967) 79* πρβ. ἐπίσης Hähnle (1929) 24-30 καί Buchwald (1939) 43.

195) Βλ. σχετικά Körte (1934) 1 καί Bickel (1937). Γιά τίς σχέσεις Στατίου καί Εὐριπίδη βλ. Aricò (1961) καί Vessey (1973) *passim*.

196) Γιά τή διάρκεια τοῦ δράματος βλ. Jouan (1966) 327 σημ. 5 καί 6 καθώς καί 328 μέ τή σημ. 1.

197) Πιστεύω, συμφωνώντας μέ τόν Lennig (1969) 147, ὅτι ὁ ἄταφος Πολύδωρος στήν Ἑκάβη δέν περιφέρεται ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες στόν Ἐπάνω κόσμο [ἔτσι π.χ. ὁ Wilamowitz (1931) I 371 σημ. 1], ἀλλά ἐμφανίζεται γιά πρώτη καί μοναδική φορά στήν ἀρχή τοῦ ἔργου. Πρβ. Ἰλιάδα Ψ 71-4.

198) Γιά τίς δυνατότητες χρονικῆς ὁργάνωσης αὐτῆς τῆς χαμένης τραγωδίας, πού παρουσιάζει ἀρκετές δυσκολίες, βλ. Kannicht (1975) 82 σημ. 14, ὅπου καί παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

199) Γιά τούς στίχους αὐτούς βλ. τήν ὑπομνηματισμένη ἔκδοση τοῦ Diggle (1970). Γιά τόν φαέθοντα ὁ Goethe (χ.χ.) 863 γράφει: "Ἐδῶ πρέπει νά παρατηρήσουμε ὅτι τό ἔργο ἀρχίζει πολύ νωρίς" θά πρέπει νά

τό φανταστοῦμε πρίν ἀπό τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου καί νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ ποιητής συμπιέζει πάρα πολλά γεγονότα σέ σύντομο χρονικό διάστημα. Γιά τό φαινόμενο αὐτό θά μπορούσαμε νά φέρουμε παλαιότερα καί νεότερα παραδείγματα, ὅπου ὅ,τι παριστάνεται εἶναι ἀδύνατο νά συμβεῖ σέ ὁρισμένο χρονικό διάστημα, καί ὅμως συμβαίνει. Σ' αὐτήν τήν πλασματική δημιουργία τοῦ ποιητῆ καί τή συγκατάθεση τοῦ θεατῆ βρίσκεται ἡ δραματική ἐνότητα τοῦ χρόνου καί τοῦ χώρου στους ἀρχαίους καί τούς σύγχρονους ποιητές, ἐνότητα πού συχνά ἀμφισβητήθηκε καί ἐπανειλημμένα υἱοθετήθηκε".

200) Πρβ. καί Ἀριστοτέλη Ποιητική 54 α 4-7.

201) Ἡ διόρθωση ἀνήκει στόν Porson ὁ Nauck (ἀπ. 456) δέχεται τή γραφή τῶν κωδίκων ὠνητέραν δή.

202) Musso (1974) xxv.

203) Βλ. Hourmouziades (1965) 105-106.

204) Γιά τήν ἐξάρτηση τῆς ἀφήγησης τοῦ Ὑγίνου ἀπό τόν Κρεσφόντη βλ. Cengarle (1966) 63 σημ.1.

205) Ὁ Θόας συνοδεύεται ἀπό τόν βουβό Εὐνεο. Γιά τό πρόβλημα κατανομῆς τοῦ λόγου στους δύο ἀδελφούς βλ. Χουρμουζιάδης (1975).

206) Ὁ Ὀρέστης στίς Κοιφῶρες ἐμφανίζεται στό παλάτι κατὰ τό βράδυ (660-2) πρβ. Collard (1975) 146.

207) Πρβ. Ἰωνα 112 κέ. καί Φαέθοντα 55 Diggle, ὅπου ἐπανέρχεται τό ρῆμα σαίρω. Βλ. καί Bond (1963) σχόλιο στό ἀπ. 1ii 15-18.

208) Γιά τή συμπλήρωση βλ. Ἰακώβ (1977-78) 384-386.

209) Βλ. Rabe (1908). Ὁ Budé (1977) 108 κέ. δέν προσφέρει κανένα καινούριο στοιχεῖο γιά τό πρόβλημα.

210) Πρβ. μιά παρόμοια περίπτωση στόν Φαέθοντα [βλ. σχετικά Diggle (1970) 36-37].

211) Διαφορετικά ὁ Zühlke (1961) 206.

212) Βλ. σχετικά Webster (1967) 81.

213) Βλ. σχετικά Sellner(1910) 51 κέ. καί Braet(1973) 110-111.

214) Βλ. Lesky(1972³) 197 σημ.37.

215) Βλ. Felsch(1907) 57. Τό φαινόμενο έπεσήμανε πρώτος ό Campbell(1879) I 454-5, ό όποϊος είσήγαγε τούς όρους "συστολή καί διαστολή τοῦ φανταστικοῦ χρόνου" άκολουθώντας πορίσματα μελέτης τοῦ χρόνου στό έργο τοῦ Shakespeare.

216) Βλ. Webster(1967) 80. Καί ό "Υλλος στίς Τράχινιες άναχωρεῖ γιά τήν Εὔβοια στόν πρόλογο.

217) Γιά τίς μετακινήσεις τῶν προσώπων βλ. παρακάτω σσ.131 κέ.

218) Βλ. Schlesinger(1963) 138 σημ.5.

219) Τήν έρώτηση αὐτή θέτει ό Zühlke(1961) 15.

220) *Ο Στράβων έχει έπισημάνει γεωγραφικές άνακρίβειες στόν Εύριπίδη (366) καί έχει διατυπώσει τήν έξῆς λεπτή παρατήρηση σχετικά μέ τήν τοποθεσία διαφόρων περιοχῶν άπό τούς τραγικούς (27): τά μέν πολύ διεστῶτα συνάπτουσιν έγγύς, τά δέ συνεχῆ διασιῶσι. Αὐτό άποτελεῖ μιá καλή προειδοποίηση, ὥστε νά μήν άποδίδουμε μεγάλη σημασία στίς άποστάσεις, όταν συζητοῦμε χρονικά προβλήματα στήν τραγωδία.

221) Τήν τριλογική σύνθεση πρότειναν ή Spring(1917) 159 καί ό Murray(1940) 55* γιά βιβλιογραφία παλαιότερη άπό τό άρθρο τῆς Spring βλ. Staehlin(1912) 10* ή ιδέα έχει σήμερα έγκαταλειφθεῖ [βλ. σχετικά Deichgräber(1974) 8-9]. Γιά τήν τριβαθμιδωτή σύνθεση τῶν Περσῶν βλ. Adams(1952).

222) Αῤας 753, 756, 778, 801-2, 1362* 'Ηλέκτρα 1149, 1363* ΟΤ 351-2, 438, 1283-5* 'Αντιγόνη 1332* Τραχίνιες 173-4, 739-40, 1169-71* Φιλοκτήτης 83-5, ΟΚ 3-4, 1079.

223) Γιά τήν κριτική στάση τοῦ Εύριπίδη άπέναντι στούς μάντις βλ. Radermacher(1898).